

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

књига ССХХІХ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

НОВА СЕРИЈА

књига 12

БОРЪЕ ПЕЈАНОВИЋ

СТАНОВНИШТВО
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Уредник

Академик ЈОВАН РАДОНИЋ

Секретар Одељења друштвених наука

БЕОГРАД
1955

С Р П С К А А К А Д Е М И Ј А Н А У К А

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

књига ССХХІХ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

НОВА СЕРИЈА

књига 12

БОРЉЕ ПЕЈАНОВИЋ

СТАНОВНИШТВО
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Уредник

Академик ЈОВАН РАДОНИЋ

Секретар Одељења друштвених наука

Примљено на I скупу Одељења друштвених наука 31-I-1953 г.

Научна књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ

БЕОГРАД

1955

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES

MONOGRAPHS

VOLUME CCXXIX

SECTION FOR SOCIAL SCIENCES

№ 12

THE POPULATION OF BOSNIA AND HERCEGOVINA

By

D. PEJANOVIC

Redactor
JOVAN RADONIC

Member of Academy

Secretary of the Section for Social Sciences

Submitted to the 1 Meeting of the Section for Social Sciences on 31 January 1953

= 9206

BEOGRAD

1955

27-773

САДРЖАЈ

	стр.
Предговор	1
I Становништво за вријеме самосталности у средњем вијеку	3
II Становништво за вријеме турске владавине (1463—1878)	8
III Становништво за вријеме Аустро-Угарске владавине (1878—1918)	40
VI Становништво за вријеме Краљевине Југославије (1918—1941)	52
V Становништво за вријеме народне републике Босне и Херцеговине	56
VI Литература	66
Summary (The population of Bosnia and Herzegovina)	68

П р и л о з и :

Босански вилајет	Табела 1
Босна и Херцеговина за вријеме турске владавине	2
Становништво Босне и Херцеговине по турским изворима 1865 год.	3
Апсолутна или релативна већина појединих вјероисповјести по савјетима и нахијама по попису од 1865 године	4
Становништво Босне и Херцеговине према попису од 1910 год.	5
Апсолутна или релативна већина појединих вјероисповјести за вријеме Аустрије (Попис од 1910 год.)	6
Становништво Босне и Херцеговине по бановинама и срезовима (према попису од 1931 год.)	7
Апсолутна или релативна већина становништва Б. и Х. по срезовима и бановинама (према попису од 1931 год.)	8
Становништво Босне и Херцеговине по попису од 1948 год.	9
Апсолутна или релативна већина становништва по областима, срезовима и градовима (Према попису од 1948 године)	10
Кретање становништва по званичним пописима од 1851 до 1948 год.	11
Помијешаност становништва по попису од 1931 год.	12
Становништво по spolu према попису од 1919 год.	13
Становништво по spolu према попису од 1948 год.	14
Градско и сеоско становништво у Босни и Херцеговини (1865—1948)	15
Становништво у Босни и Херцеговини по занимању (1910—1948)	16
Писменост у Босни и Херцеговини (1910—1948)	17
Регистар	стр. 105—120
Карта пописа становништва Босне и Херцеговине по турским изворима 1865 год. — Мушких глава	
Карта пописа становништва Босне и Херцеговине 1910 године.	
Карта пописа становништва Босне и Херцеговине 1931 године.	
Карта пописа становништва Босне и Херцеговине 1948 године.	
Карта Босне и Херцеговине	

ПРЕДГОВОР

Популационо питање Босне и Херцеговине (поријекло, састав, множење, прираштај, кретање, размјештај становништва и друго) је врло важно питање. Од његовог правилног и објективног ријешења зависе и правилна ријешења многих других бос. херц. питања која су са њиме у уској вези.

Ово је питање не само врло важно него и врло тешко, јер за његово ријешење недостају многи важни елементи. Оскудица потребног материјала, докумената и стручних података, какав је случај за више од двије трећине времена које обухвата ово питање, отежава рад до максимума. За више од II вијекова (од досељења Словена у ове крајеве до половине XIX вијека) није пребројано становништво ових земаља, а за то вријеме догодиле су се многобројне промјене и одиграли догађаји првокласног значаја који су судбоносно утицали на популационе прилике. Па и после, од половине XIX вијека, откако су се почели вршити општи пописи, није слика била довољно јасна, особито не у прво вријеме. Приватни и званични пописи за вријеме Турске нису били због многобројних потешкоћа и обзира довољно сређени. Пописи за вријеме Аустрије, иако су вршени под повољнијим приликама и са стручнијим особљем, нису без мањкавости и извјесне тенденциозности. Па ни пописи за вријеме Краљевине Југославије нису без мане, особито први.

Све је то требало држати на уму при обради овога проблема. Неки су се наши писци или дотицали овога проблема или су писали директно о њему. Али су то радили само парцијално, говорећи и третирајући само његове поједине дијелове или само поједине периоде времена. Било их је који су писали површно и очито са мало познавања фактичног стања ствари, а било и таквих који су радили то са много тенденциозности.

Ово је први покушај у нашој демографској науци да се то питање третира као цјелина, од давнина до данас, и да се, радећи на научној основи критички и објективно, даде цјелокупна слика овога важног бос. херц. проблема.

Б. П.

СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ПРОШЛОСТ И САДАШЊОСТ

ИСТОРИСКО-ДЕМОГРАФСКА СТУДИЈА

I

СТАНОВНИШТВО ЗА ВРИЈЕМЕ САМОСТАЛНОСТИ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Најстарији познати становници на територији данашње Босне и Херцеговине били су Илири. Послије њих становали су у овим крајевима Келти, Римљани, Готи, Авари и из Приморју Грци. Од VI — VIII вијека наше ере населила су се дефинитивно у ове крајеве српска и хрватска племена.

Смјене појединих завојевача и нових становника вршене су обично насилним путем. Тек послје дугих ратова и пустошења запосједали су нови освајачи земље, уништивши или протјеравши затекло становништво. Кад су Словени дошли у ове крајеве, затекли су их опустошене и скоро безљудне. Колико су затекли старосједилаца, не зна се. Свакако да их није било много према величини територије. У току времена ти су се затекли народи или претопили у Словене или отселили. Од IX вијека спомињу се на овој територији само Словени и понешто остатака Римљана. Доцније су се Словени знатно намножили, јер им је природни прираштај увијек био велик. Да није било честих ратова, разних болести и епидемија и међусобног сатирања сигурно би број становништва у Средњем вијеку био доста велик. Особито је много становништва страдало приликом многобројних и крвавих вјерских ратова и прогона, који су у Босни и Херцеговини били у то вријеме стално на дневном реду.

Српска и хрватска племена, досељена у ове крајеве, била су најприје под влашћу Византије. Доцније, када су се формирале српске и хрватске државе, потпадала су под власт српске или хрватске државе. Најпослије су Босна и остале области на овој територији дошли под управу својих владара, жупана, банова и краљева.

Првобитне границе старе жуке Врхбосне, из које се развила босанска држава, обухватале су подручје око врела Босне и горњег тока ријеке Босне, заправо подручја Сарајевског и Височког Поља.

Послије, у току времена, ширила се жупа Врхбосна на исток према Дрини, на запад и југозапад према Рама, Дашви, Лепеници, Травнику, Бугојну, Купресу и Ливну, на сјевер према Влашићу и Врандуку, а на југу према Неретни.

Прве вијести о међама Босне у X вијеку налазе се код Константина Порфирогенита, у његовом дјелу *De administrando imperio*. Босна је тада била у саставу Србије. Западна јој је граница била она која и западна граница Србије и допирала је до хрватске жупе Пливе, до ријеке Цетине и до мјеста Лијевна. Као западну границу означаје поп Дукљанин Борову Гору (источно од Лијевна). Сјеверну границу не помиње Порфирогенит, само каже да се област Соли налази у Србији. Јужна граница обухватала је Хумац на Требижату, а југозападна држала се далматинско-херцеговачког лимеса, идући од Цетине према Неретљанској области. С југа је граница између Босне и Хума била ријека Неретва у њеном горњем току. Источну границу не спомиње Порфирогенит.¹ Према мишљењу историчара, сјеверна граница Босне, кад се одвојила од Србије, била је задуго Врандук, а источне средњи ток ријеке Дрине. (Доњи дио Дрине био је у XII вијеку у власти Мађара, а горњи је остао и надаље у саставу Србије). Кином и поп Дукљанин писци XII и XIII в., сматрају дубоко усјечену долину Дрине источном границом Босне.^{*} Веће ширење Босне извршено је у времену од XIII—XIV вијека, особито за влада Стјепана I Котроманића (1324—1353) и бана и краља Твртка I (1353—1391). Тада је Босна била територијално највећа. У једној повели краља Твртка I, датираној 1380 године,² набројене су области које је тада захватила Босна: Босну (у ужем смислу), Приморје, Хумске земље, Долне Краје, Западне Стране, Усору, Соли, Подриње. Граница Тврткове државе ишла је од ријеке Зрмање хрватско-далматинском обалом (обухватајући и острва Брач, Хвар, Корчулу, Пељешац, Млет) до Котора и новооснованог града Новог, источном границом Травунице и Захумља (обухватајући изворна подручја Пиве, Таре и Дрине, Милешеве и Добрун), Дрином све до ушћа у Саву, Савом све до близу ушћа Врбаса у Саву границом Врбаске, Санске, Мренске и већим дијелом Дубичке (до близу Саве) жупе.

У ово вријеме износила је површина Босне око 58.500 км².^{**}

Од те Тврткове Босне налазиле су се на територији данашње Босне и Херцеговине, сасвим или дјелимично, ове области: Босна у ужем смислу, или првобитна Босна, област око извора и с обје стране ријеке Босне до Врандука (данас се у тој области налазе: Сарајево, Крешево, Фојница, Вареш, Травник, Зеница, Високо, Власеница,

¹ Др Владимир Ђоровић: Територијални развој босанске државе у средњем веку. Глас Српске краљевске академије 167, страна 9—11.

^{*} Константин Јиречек — Ј. Радонић: Историја Срба књ. I, страна 69, Београд 1952.

² Шурмин Ђ. Др: Хрватски споменици, Загреб 1898.

^{**} Ст. Станојевић: Историја атлас, Загреб 1925, стр. 45.

Сребреница, Прача, Рогатица, Горажде); област Соли, сјеверно од области Босне, у Сјевероисточној Босни, крај између Саве и Дрине, око планине Мајевине и око горњег тока Спрече (данас се у тој области налазе: Тузла, Бијељина, Пурачић, Зворник); област Усора, крај с обје стране Доње и Средње Босне, око ријека Усоре, Доње Спрече и лијеве обале Саве (данас се у тој области налазе: Бос. Брод, Маглај, Дервента, Добој, Жепче, Тешањ, Грачаница, Градачац, Брчко, Опак, Модрича); Долни Краји, област око Горње Саве и Врбаса (данас се у тој области налазе: Бањалука, Јајце, Котор-Варош, Кључ, Приједор, Вардар Вакуф, Језеро, Козарац); Западне Стране, област на западној страни Босне (данас се у тој области налазе: Гламоч, Дувно, Ливно, Доњи Вакуф, Купрес, Бугојно); један дио Неретљанске Крајине, област око Доње Неретве (данас се у том дијелу области налазе: Љубушки, Чанљина, Габела); Хумска Земља — Хум — Захумље, велики дио данашње Херцеговине са градовима: Мостаром, Благајем, Коњицем, Невесињем, Стоцем и Љубињем; један дио Пондриња, област око извора Пиве и Таре и лијеве обале Дрине (данас се ту налазе: Фоча, Гацко, Вишеград, Калиновик); један дио Травуније, области око ријеке Требишњице и Попова Поља (данас се на тој територији налазе: Требиње, Ластва, Билче); Рама, област око ријеке Раме до њеног утока у Неретву ниже Јабланице (ту се данас налазе: Прозор, Горњи Вакуф, Јабланица).

Области су биле подијељене на жупаније, жупе, којима су управљали жупани. Не зна се колика је била површина тих области, јер није никада мјерена. Могло би се приближно узети око 45.000 км.²

Не зна се ни колико је за вријеме краљевства у Средњем вијеку било на територији Босне и Херцеговине становника, јер нема ни званичног ни приватног пописа. Може се само нагађати и са великом резервом означивати. За доба краљевања Твртка I (1377—1391) било је стање у Босни и Херцеговини у погледу популације углавном слично популарноном стању осталих земаља на Балкану, а особито у сусједној Србији. Конфигурација тла, социјални поредак, економско-привредно стање, културно стање, приближни прираштај становништва и скоро цијели јавни живот био је у то вријеме у Босни и Херцеговини доста сличан ономе у Србији. Отуда би се могло претпоставити, да је и популационо стање било слично у једној и другој земљи, сразмјерно територијалном посједу. По једној процјени, било је у доба цара Стефана Душана (1331—1355) у Србији око 5 милиона душа. Србија је тада обухватала простор преко 3 пута већи од данашње Босне и Херцеговине. Према томе могло би се рећи да је тада у Босни било око једне трећине становништва Србије, то јест око 1.500.000. Као што је напријед речено, нема директне потврде за то; то се само узима хипотетично. Таква популација у Босни и Херцеговини одговарала би донекле и просјечној популацији у многим другим балканским и ванбалканским европским државама, особито кад се држи на уму да је проценат прираштаја становништва у нашим кра-

јевима један од највећих у Европи. Због тога се, и поред рђавијих здравствених и прехранбених прилика не само у Босни него и у неким земљама Средње и Западне Европе, може просјечно повећавање становништва код нас узети као сразмјерно повећавању становништва по многим државама Средње и Западне Европе.

Узимајући све то у обзир, може се рећи да је у Босни и Херцеговини за вријеме краљевства и пред крај државне самосталности било око 1.500.000 душа. То значи да је насељеност тада била осредња и слична просјечној насељености у земљама Средње и Западне Европе.³

Одмах послје смрти Тврткове почела се осипати босанска држава. То се наставило све до пропасти Босне (1463). Отпадоше хрватске и далматинске земље, угарски краљ Жигмунд узео области Усору, Соли и Сребреник и градове Крупну и Острожац, Дубровчани откупише крај Приморја од Курила (Петровог Села код Дубровника) до Стона и жупу Конавле, Хум се одвојио од Босне 1448 године, Турци узеше коначно жупу Врхбосну. Покушаји краља Томаша 1459 да поправи ситуацију, спојивши остатак Деспотовине Србије са Босном, остаде без ефекта, јер су Турци убрзо анектирали Србију (1459).

Последњих година краљевства (од смрти краља Твртка I) погоршало се популационо стање у овим земљама. Настале су велике трзавице и унутрашње борбе у земљи. Поред политичких метежа биле су стално на дневном реду вјерске борбе. За вријеме тих метежа и грађанских борби погинуло је и нестало врло много становника. Ти губици повећали су се знатно, може се рећи катастрофално, приликом турског освајања ових земаља. Поред тога што је за вријеме борби погинуло много људи, одведене су велике масе мушког и женског становништва у робство.⁴ Осим тога разбјежало се и иселило том приликом много свијета у Хрватску, Славонију, Далмацију, карсну Црну Гору и Херцеговину.

Све је то знатно смањило број становништва и опустошило земљу. Колико је стварно изгинуло и нестало свијета у Босни за вријеме краљевства од Твртка I до пропасти и приликом пропасти краљевства, не зна се. Свакако је број несталих неприродним путем био велик. Мисли се да је износио више стотина хиљада душа.

Не зна се тачно које су земље и области у Босни и Херцеговини заузели српска и хрватска племена кад су се доселили у ове крајеве. Порфирогенит спомиње само границу између тих племена. Али је сигурно да то није могла бити стриктна граница. Несумњиво је с једне и с друге стране те границе било мјешавине тих племена. По Кури-

³ Фра Антун Кнежевић — Бошњак каже у својој књизи „Пад Босне“ (Сен 1866), да је у вријеме пропасти Босне било у њој „пет, шест милиона становника“ (Тај је број свакако претјеран!).

⁴ Неки историчари и писци тврде да је поред великог броја погинулих одведено у робство преко 100.000 одраслог мушког и женског становништва и око 30.000 босанских младића учињено јаничарима.

пешају било је мијешање дубоко, и источно и западно. По њему у првој половини XVI вијека (око 1530 године) биле су измијешане све три вјере (православна, католичка и муслиманска) у Доњој Босни (од Уне до Врхбосне), а у Горњој Босни (од Врхбосне на исток) само двије вјере (православна и муслиманска).

Послије турске окупације настале су друге прилике и друго стање у погледу размјештаја тих вјера.

СТАНОВНИШТВО ЗА ВРИЈЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1463—1878)

Одмах после пада Босне освоји угарски краљ Матија Корвин Јајце, крајеве око града Сребреника и територије Долни Краји и Усору, па од њих формира Јајачку и Сребреничку бановину (прва је обухватала подручје Врбаса до ушћа у Саву са градовима: Јајцем, Бањом Луком, Соколом, Језером, Вијенцем, Ливачем, Коматином, Бочцем и Звечајем, а друга предјеле око Сребреника, Тешња и неких мањих утврђених градова.⁵ У исто доба заузео Херцег Стјепан жупе Раму и Ускопље. У рукама Турака остао је стварио само мали дио Тврткове Босне.

Освајањима турским у току XV—XVII вијека на сјеверозапад, запад и сјевер Балканског Полуострва па и даље преко тих граница, шириле су се и границе Босне стално па прелазиле и границе Тврткове Босне. Године 1482 запосједоше Турци Хумску земљу (Херцеговину), 1512 Сребреничку бановину, 1528 Јајачку бановину, 1537 жупу Дубицу и град Клис са околином, 1565—1592 сјеверозападну Босну, звану Бихаћка Крајина (Круну, Острожац, Цазин, Бихаћ, Бужим). До краја XVI вијека заузеше Турци велике дијелове Хрватске и Славоније и територију Далмације између мора и данашње границе Босне и Херцеговине. Све те освојене земље припојене су провинцији Босни која је тако увећана прозвана беглербеглуком.⁶

Послије тога остало је територијално стање беглербеглука Босне углавном непромијењено све до ратова између Турске, с једне, и Аустрије и Млетака, с друге стране (1683—1717). Послије битке под Бечом (1683) настане повлачење Турака из Угарске, Хрватске и Славоније и са Приморја. Тиме се поче смањивати и беглербеглучка Босна и стално помјерати уназад. Тако је Карловачким миром (1699 године) ишла сјеверна граница Босне Уном и Савом, а Пожаревачким миром (1718 године) помаче се та граница још дубље у Босну, па је ишла 10—15 километара удаљено од десне обале Саве према унутрашњости Босне. Изгубљена су мјеста: Дервента, Брчко, Дубица, Ко-

⁵ Прелог Милан Др: Повијест Босне у доба османлијске аладе, I део, Сарајево, страна 10.

⁶ Беглербеглуком је Босна проглашена 1582 године за вријеме намјесниковања Ферхат паше (1574—1583).

баш, Градишка и Костајница са њиховим подручјем. Млечани узеше за вријеме ових ратова далматинско Загорје и територију Далмације између мора и данашње границе Босне и Херцеговине. Једино Габе-ла и Суторина остадоше под турском управом.

Овакво стање не потраја дуго. У ратовима Турске и Аустрије 1736—1739 остадоше Турци побједници па Аустрија изгуби Београд-ским миром (1739) све оно што је била Пожаревачким миром стекла у Босни. Опет се сјеверна граница Босне поврати до ријеке Саве и до граница из Карловачког мира.

Али ни такво стање не остаде трајно. За вријеме ратовања Ау-стрије и Русије са Турском (1778—1791) помјерала се више пута гра-ница између Босне и Хрватске. Аустријанци су били заузели Дубицу, Нови и Градишку, али Свиштовским миром (1791) добише Турци опет стару границу са Дубицом, Новим и Градишком.

Послије Свиштовског мира остала је граница Босне углавном непромијењена до краја турске владавине (1878). Једино је 1865 го-дине, приликом новог одређивања граница Босанског вилајета, узет један мали комад Сјеверне Албаније и придодан Босни.⁷

Кад су Турци покорили Босну и Херцеговину, извршили су по-дјелу земље и увели своју администрацију. Одмах је извршен попис, кадастар, и земља подијељена на државну (хас) и на тимаре и зија-мете, чији су се приходи уступали војницима. Сва земља, по турским законима и схватањима, припала је цару. Појседници ленских добара (звани спахије или зајими) морали су да иду у војску и да воде са собом по једнога или више потпуно опремљених војника, према ве-личини лена. Ленска добра састојала су се из села. Више села сачи-њавали су нахију (жупу) којом је управљао управник који се разли-чито звао: субаша, капетан, муселим. Више нахија сачињавало је сан-џак, којим је управљао бег (или паша). Санџак-бегу били су у војнич-ком погледу потчињени алајбези (пуковници), а овима черибаше (ка-петани). Више санџака сачињавало је један беглербеглук, којим је управљао у почетку паша са два, а послје са три туга (коњска репа). Босански беглербег био је потчињен беглербегу од Румелије (Европ-ске Турске), а овај сердари-екрему, који је редовно био велики везир. На позив субаше купили су се спахије са својим војницима, па се при-друживали алајбегу који је онда предводио војску санџак-бегу, овај беглербегу, а беглербег сердари-екрему.⁸

Као што смо напријед споменули, првобитна Босна, која је по-стала турска послје пада Босне, ширила се послје све више, па је у XVI вијеку прешла и границе данашње Босне и Херцеговине, за-

⁷ Toemmel Gustav: Beschreibung des Vilajet Bosnien, Wien 1867, страна 47.

⁸ Башагић Сафетбег — Реџеповић: Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине (од 1463—1850), страна 44—45.

У босанској војсци било је више врста коњаника и пјешака. Велику улогу играли су јаничари који су били засебан род војске.

У управи земље учествовали су још и кадије и шуре (савјето-
давна тијела, у већим нахијама од 12, а у мањим од 8 лица). Свака
нахија имала је поред управника (субаше или муселима) још најмање
по једног кадију (судију) или његовог замјеника (наиба). У Босни је
првих времена било 48 кадилука. Савјетодавна тијела (шуре) састав-
љена су била од санџак-бегова, ајана и капетана. (Послије XVII ви-
јека била су ова тијела врло моћна и без њиховог приставка нису ве-
зири смјели ништа да предузму).

Сједиште босанског везира било је најприје у Сарајеву (до 1553),
па послје у Травнику (до 1588), Бањој Луци (до 1638), опет у Трав-
нику (до 1852) и најпослије у Сарајеву (до 1878).

Првобитни број везирлука мијењао се послје, као што је био
случај и са санџацима и нахијама. Године 1831 одијељен је од босан-
ског везирлука херцеговачки санџак и проглашен Херцеговачким ве-
зирлуком. Тако је од 1831—1851 године била Босна и Херцеговина
подијељена на 2 везирлука: травнички и мостарски. Број санџака, ко-
јих је у почетку било пет, повећавао се у току времена све више, па
их је педесетих година XIX вијека било 9 (сарајевски, травнички, би-
хаћки, бањалучки, зворнички, новопазарски, мостарски, требињски и
фочански). Број капетанија (нахија) варирао је све до 1802 године,
када је организована посљедиња капетанија (хутовска). Тада их је
било 39.¹⁴

Године 1852, за вријеме везира Омерпаше, уведена је нова ор-
ганизација провинције Босне. Сарајево је постало главним градом и
сједиштем везира. Земља је подијељена на шест санџака (округа),
санџаци на мудирлуке или казе (срезове). У мудирлуцима су полицај-
ну власт вршили мудир, у санџацима кајмеками. Судбену власт у му-
дирлуцима вршиле су кадије заједно са меџлисом (савјетодавним ти-
јелом), а у санџацима кајмеками. Херцеговачки санџак имао је своју
властиту администрацију све до 1865 године и само је босанском ве-
зиру био потчињен у оним стварима које се тичу благостања обију
покрајина.¹⁵

Подјела на везирлуке трајала је до 1865 године. Тада су у ције-
лој Турској извршене реформе у политичко-административној подје-
ли. У Босни и Херцеговини формирао се од два везирлука један ви-
лајет: *Босна вилајет*. Вилајет је обухватао Босну с Крајином, Новим
пазаром и Херцеговином и дијелио се на санџаке (кајмекамије, окру-
ге), а они на казе или мудирате (срезове). Учињене су веће измјене
код санџака и код нахија. Сада је формирано 7 санџака (округа):
Сарајево, Зворник, Бањалука, Бихаћ, Травник, Мостар и Новипазар.
Каза (нахија, мудирата, срезова) је формирано 59, и то: у сарајевском
санџаку 7 (Сарајево, Фојница, Високо, Рогатица, Вишеград, Кладањ
и Чајниче); у зворничком санџаку 10 (Доња и Горња Тузла, Грача-

¹⁴ Крешенљаковић Хамдија: Капетаније и капетани у
Б и Х (Годишњак Историског друштва БХ, год. II, Сарајево 1950, страна 90).

¹⁵ Прелог М., споменуто дјело, страна 78—79.

ница, Градачац, Брчко, Бијелина, Зворник, Сребреница, Маглај, Вла-
сеница (Бирче); у бањалучком санџаку 4 (Бањалука, Дервента, Те-
шањ, Градишка (Бербир); у бихаћком санџаку 10 (Бихаћ, Петровац,
Цазин, Крупа, Стари Мајдан, Приједор, Козарац, Дубица, Кључ, Но-
ви); у травничком санџаку 8 (Травник, Ливно са Дубицом, Гламоч,
Прозор или Рама, Зеница, Скопље (Д. Вакуф), Језеро, Јајце); у мо-
старском санџаку 13 (Мостар, Љубушки, Коњиц са Неретвом, Почи-
тељ, Столац, Невесиње, Гацко, Фоча, Никшић, Билеће, Требиње, Љу-
биње, Корјенићи); у Новопазарском санџаку 7 (Нови Пазар, Сјеница,
Акова са Бијелим Пољем и Бихором, Трговиште са Рожајем, Кола-
шин са Плевљима (Таслицом), Пријепоље и Нова Варош).

Казе (срезови) били су и даље подијељене на џемате (општине),
а ови на махале.

Господар Босне и Херцеговине био је султан. У име његово вр-
шио је врховну административну, судску, финансијску и политичку
управу генерални намјесник (вали-паша). Њему уз бок постављани
су директори: финансија (мухасибџи), канцеларије (мектубџи) и за
јавне градењ, комесар за спољне послове и саобраћај са страним вла-
дама и конзулатима, руководиоци пољопривреде и трговине, врховни
судија. Поред ових чиновника, које су постављала односна министар-
ства, уз валију су били: Вилајетски управни савјет (идаре меџлис),
ужи од 8 и шири од 28 лица, Велико вијеће (меџлис кебир) у које су
улазили по три претставника из сваког санџака (21 претставник, јер
је било 7 санџака). Санџацима су управљали мутерисаџи, казама кај-
меками, а испоставама мудири и кадије. Општинама (џематима) су
управљали муктари и општински савјети (3—12 лица).

Пред крај године 1875 одвојила се Херцеговина од Босне и фор-
мирао се Херцеговачки вилајет са сједиштем у Мостару. Али је такво
стање трајало само кратко вријеме. Почетком 1877 године укинута је
Херцеговачки вилајет, па је Херцеговина припала опет Босанском ви-
лајету у административном погледу.

Колика је била површина Босне и Херцеговине за вријеме тур-
ске управе, не зна се, јер је ни турска власт није никада измјерила,
као ни прјанашње власти. Због тога разни приватни подаци наводе и
различите бројеве. По Јукићу износила је, око 1840 године, површина
Босне и Херцеговине око 1063 квадратне земљописне миље (око
59.00 км²).¹⁶ Темел каже, да је Босански вилајет имао 1865 године
1144 квадратне в. миље (око 62.000 км²).¹⁷ а Клаић мисли да је Босна
и Херцеговина године 1875 имала 1130 квадратних в. миља (око
61.000 км²).¹⁸

¹⁶ Франц Иван Ф. Јукић (Славољуб Бошњак): Земљопис и
повијесница Босне, Загреб 1851, страна 1.

¹⁷ Темел, споменуто дјело, страна 76/77.

¹⁸ Вјекослав Клаић: Босна. Подаци о земљопису и повије-
стници Босне и Херцеговине, Загреб 1878, страна 5.

На популационо стање у Босни и Херцеговини за вријеме турске владавине дјеловали су многи фактори, особито: досељавање и исељавање, перодне године, честе епидемије, велики зулуми и тешки намети, сваковрсна насиља и прогони, пљачке, отимачине, одвођење становништва у ропство, узимање данка у крви, буне, устанци и ратни метежи, тешки еметски односи, вјерска гоњења, растјеривање и присилно пресељавање становништва, одвођење одраслих на разна ратишта у земљи и изван земље, стални ратни походи и пролази војске, својеволне миграције и метанастазичка кретања, грађански ратови и уопште несрећене и тешке социјалне, економске, политичке и привредне прилике.

Послије пропасти Босне (1463) и Херцеговине (1482) разбјежало се иселило много становништва у Хрватску, Славонију, Србију, Црну Гору и Далмацију. То бјежање и исељавање у сусједне земље настављало се у великој мјери и даље у XVI и XVII вијеку, јер је турска војска пролазећи кроз земљу и продирећи у Хрватску, Далмацију и Угарску чинила велике зулуме пљачкајући, харајући, убијајући и одводећи у ропство многобројно становништво. Народ је, да би се спасао, бјежао на све стране из земље. „Од 1521 године насташе за босанске хришћане велике беде. Од тога доба почну проливати кроз Босну силне и многобројне војске из Азије и Румелије да освоје Мађарску, Будим, Беч и Златни Праг. Ово непрекидно накрцавање неколико стотина хиљада ратника, или боље рећи разбојника (јер су такве биле онда турске војске), опусто и поруши хришћанске цркве, манастире, вароши и села у Босни и натера омет мноштво хришћана те, да би се спасли, побеглоше у Дубровник, Приморје, Хрватску, Славонију, Бачку и друге земље. Ето тако простране земље као што је плодна Посавина, Подриње и Краина опустошише сасвим и зарасташе у шуму.“¹⁹ „Најприје су се исељавали становници ниских области, сва равна Посавина, све равне области уз босанско-херцеговачке ријеке, затим становници свих карених поља“, каже Дедијер.²⁰

Према званичном извјештају из 1581 године, пропало је 1556 године у крајевима око Крупе и Костајнице око 70.000 душа приликом турских нападаја, пустошења и харања. Један дио становништва пао је у ропство и изведен из земље, а други побјегао у Угарску.²¹

Тешки данак у крви (стално узимање и одвођење из Босне и Херцеговине у јаничаре трећег, четвртог и петог дјечака из свакога мјеста, што је вршено сваке четврте године одмах после окупације па све до 1676 године), утицали су фатално на будућу популацију, одводећи из земље будуће активне популационе факторе. Да би спа-

¹⁹ Гилфердинг А.: Босна у почетку 1858 године, Београд 1859, страна 73 (превод М. Милићевића).

²⁰ Др Јевто Дедијер: Поријекло бос. херцег. становништва, „Преглед“ за 1911 годину број 7/8, страна 421—431.

²¹ А. Тајнер: Monumenta Slavorum meridionalium, Zagrabie 1875 II, стр. 77. Старије XXXV, страна 76.

сили дјецу, многи су бјежали с њима у земље где није било турске окупације. Како се тај данак вршио сваке четврте године, била је сваке четврте године и по једна миграција (исељавање) због њега. Тиме се број становништва стално знатно смањивао.

Исто је тако дјеловало и хватање одраслог мушког и женског становништва и њихово одвођење на пијаце робова, где је продавано купцима изван Босне и Херцеговине.²²

Босанско-херцеговачки становници муслиманске вјере узимани су у великом броју и војске, а хришћани у комору и тако зване „војнуке“, и одвођени на фронтове не само на границама Босне, него и изван граница у стране земље, гдје су гинули и пропадали. Од XVI — краја XVIII вијека борили су се Босанци и Херцеговци не само на границама Босне него и у Хрватској, Славонији, Аустрији, Угарској, Србији и Далмацији. Кад није било тих бојева одвођени су у далеке земље, као у Азију, Русију, Африку итд.

Због сталног ратовања и турских пљачкашких похода у XVI и XVII вијеку опустошили су крајеви дуж турске границе у Угарској и Хрватској и становништво се много разредило. Да би се обрадила опустошена поља и ради заштите своје границе према Аустро-Угарској Турци су на силу доводили из Босне и Херцеговине рају у те опустошене крајеве да обрађују поља и заштићују границу. Из истих узрока и ради одбране своје територије од Турака позивале су власти у Хрватској и Угарској народ из окупираних турских крајева (и из Босне) да се преселе код њих, па су с њима склањали и уговоре. Тако је чувени јунак Никола Јуришић, коме је после 1527 године, кад је Аустрија примила под своју управу остатке Хрватске и Славоније, било повјерено да организује Хрватску или Приморску Крајину, позвао у опустошене хрватске крајеве Босанце. Многе српске крајишке војводе, особито они од Гламоча и око Унца у Босни, пристале су тада да се са својим народом преселе у те хрватске опустошене крајеве. Прва већа организована сеоба Срба крајишка из Босне изведена је 1535 године. Ти су досељеници смјештени већином у Жумберак, планински крај између Крањске и Хрватске. (Радослав М. Грујић: Босанска и Херцеговачка насеља у Хрватској. Календар Просвета за 1941 годину, страна 7).

²² Главни босанско-херцеговачки робовски трг био је у Габели на ушћу Неретве. Са тога и других тргова одвођено је робље највише у Италију, Турску, Азију, Африку. Продавани су и хришћани и муслимани, а продаваоци били су Турци и хришћани. Било је чак и врло угледних људи који су се бавили тиме, јер је посао био врло уносан. [Тако су, напр., неки римокатолички прелати живо учествовали у трговини робљем], много се робљем трговало у вријеме ратова, буна, метежа и неродних година. Неки родитељи нису у вријеме глади могли да исхране сву своју децу, па су неку и продавали. За вријеме Кандијског рата између Мљетака и Турака (1645—1669) вођена је врло интензивна трговина робљем. [Јован Радонић: Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века. Посебна издања Српске академије наука, Књига 156, Београд 1950, страна 200—202].

Ради одбране Словинске Крајине и ради заштите оног дијела Хрватске и Славоније који није био под турском окупацијом као и уопште за борбу против Турака добављани су и врбовани под обећањем великих повластица Босанци и Херцеговци, јер су они били људи храбри и дорасли за борбу са Турцима. У току XVI и првој половини XVII вијека доселило се на тај начин из Босне и Херцеговине много народа у Жумберак, Крањску, Сењско Приморје и војничку Крајину на хрватској територији. Досељеници су потицали из Крајева Сјеверне и Сјеверо-западне Босне, већином из крајева око Цазина, Кладуше, Пећи, Острошца, Гламоча, турске Далмације, из Славоније и из области Усоре. (Рад. М. Грујић, цитирани чланак, стр. 7—8). Србима досељеницима од Гламоча и Унца, обећао је аустријски цар Фердинанд I 1538 године неке повластице, које су послије погажене. Те су повластице биле: да Срби крајиници са својим породицама уживају 20 година потпуно слободно, без икаквих пореза и терета, све земље одређене им за насељавање; да њихови капетани и војводе (са 50 људи) добивају годишње по 50 форинти рајских; да што год покретно освоје од Турака (осим заробљених турских војних заробљеника и других угледних Турака) буде њихово; да од тога што отму од Турака дају трећину за откуп њихових заробљених старјешина и за награде одличним ратницима (Р. Грујић, у цитираном чланку, стр. 8).

Усељавање Срба у Аустрију и Хрватску из брдских крајева између Унца и Врбаса помагали су активно и православни калуђери из манастира Хрмња, центра православља у Сјеворозападној Босни гдје је обично сједио егзарх пећког патријарха.

Знатне особе Босанаца у Хрватску, Славонију и Далмацију биле су и у доба Карловачког (1699), Пожаревачког (1718) и Берлинског мира (1739). Последње велике особе извршиле су се за вријеме Аустро-турског рата (1788—1791), кад је, у Банију и Карловачки Генералат прешло преко 20.000 православних Срба из Босне. (Р. М. Грујић, цитирани чланак, стр. 11).

Тим се исељавањем знатно смањно број становника у Босни.

Ратовања по Босни и Херцеговини и на границама тих земаља изазвала су многобројне популационе промјене. Те промјене, поред великих губитака на бојном пољу, очитовале су се у исељавању, одвођењу, кретању и премјештању становништва, добровољно или на силу. Тако је приликом провале угарског краља Матије Корвина у Босну 1478 године одведено много становништва из Средње Босне у Славонију. За вријеме упада аустриског војводе Перчињија 1690 године у Босну, одведено је из области Соли преко 3.000 католика. Упад принца Еугена Савојског у Босну 1697 године стао је, поред осталог, Босну око 40.000 душа исељених и одведених из средине Босне и пребачених преко Саве. Приликом упада Деспота Вука Гргуревића 1480 године у босанско Подриње отишло је из Босне више хиљада душа. Провалом принца Баденског у Посвину страдао је

становништво много. Велика помјерања становништва извршена су за вријеме аустро - турских ратова који су вођени кроз више од два и по вијека. За све вријеме тих ратова вршене су многобројне миграције становништва из Босне и Херцеговине. Кад су Турци продирали у Сријем, Славонију, Банат, Бачку и Угарску довођено је поред кметова за обраду и одбрану опустошене земље још и много муслиманског становништва, или као војника, или као варошких насељеника и привредника.

Од краја XVI вијека отпочеле су честе и крваве буне против турске управе и несносног политичког и економског стања. Бунили су се скоро сви славенски крајеви на Балкану. Босна и Херцеговина биле су одтада такођер у сталним бунама. За вријеме тих буна и послје њихових угушења, кад су настали тешки и затегнути односи између раје и турске управе, настајале су нове сеобе и бјегања из земље. Значајне и фаталне по популацију биле су особито буне херцеговачких и црногорских племена 1595 године, завјере и буне које је крајем XVI и почетком XVII вијека организовао пећски патријарх Јован (у којима су учествовали Срби из Херцеговине, Црне Горе и околине Снадра), устанак под војводом Грданом 1597 године, буна под Бајом Пивљанином, 1683—1685, буна под Хусенибегом Градашчевићем (1831/2), буне у Бос. Посавини и Босанској Крајини под попом Јовицом Илићем (1834) и Стефаном Аврамовићем (1856), устанци у Херцеговини и Босни (1875—1878), херцеговачки устанци под Луком Вукановићем (1853—1858 и 1861—1863), нереди и борбе 1878 и отпор против окупације. За вријеме ових буна и одмах послје њих отселило се много становништва у Хрватску, Славонију, Далмацију, Турску, Србију и Црну Гору, а много их је изгинуло и пропало.

Вјечита активност хајдука, која је постала особито активна од друге половине XVIII вијека, изазивала је такођер бјегства становништва из најактивнијих хајдучких крајева (особито са границе Босне и Далмације, Шумадије и Босне).²³

Вјерски прогони, који су настали у Босни и Херцеговини од почетка XVI вијека, силили су се многобројно становништво припаднике прогоњених вјера, да бјеже из земље. Због вјерских прогона исељавали су се и православни и католици.

Кад је султан силом турцима Босну (два пута) избјегло је много народа у Угарску, пише 1771 године последњи Србин пећски патријарх Василије Бркић у своме „Опису турских области“ (Споменик Српске краљевске академије, свеска X. Београд 1871). — За вријеме Усрефбегове владе у Босни (1521—1541) и крајем XVII и почетком XVIII вијека настали су жестоки прогони хришћана. Због тих и доцнијих прогона бјежали су из земље хришћани у сусједне земље

²³ Цв и ј и Ћ Ј. Др.: Метанастасичка кретања, Београд 1922, страна 29.

[Авг. Чичић у календару „Народно Јединство“ за 1931 годину, Сарајево 1931].

Честе сеобе из Босне биле су изазиване и утакмицама између католичких фрањевачких жупа. Тако су се височке и рамске фрањевачке жупе такмичиле која ће више својих припадника имати у Далмацији, па су нарочито насељавале своје жупљане по Далмацији. Височки су фрањевци преселили у Загору (Далмацију) 1659 године око 3.000 душа од Гламоча, Ливна, Доњег Вакуфа, Дувна, Ракитног и Дољана, а рамски фрањевци, у исто вријеме, око 5.000 католика опет у Загору. Крајем XVII вијека преселише херцеговачки жупници много католичке породице из Херцеговине у околину Вргорца, у Далмацију. У то вријеме преселише фрањевци око 2.000 душа из Босне у Далмацију, у Подравље, Граб, Батрвић, Дебар, Сућ и Баталић.²⁴

И фрањевци из Славоније настојали су, особито после ослобођења Славоније 1689 године, да у опустјелу земљу доведу што више католика. Тако су фра Андрија Дубочак, фра Мијо Величанин, фра Јозо Рамчанин, фра Шимун Модричанин, фра Јуро Згошчанин и фра Јуро Тузличанин, превели у Славонију, према тврђењу фра Андрије Шипарчића, из Сјеверне и Западне Босне око 23.300 католика. [Јосип Копривчевић, О емиграцији католика из Босне, у календару Напредак за 1940 годину, страна 81—85]. Те агитације фрањеваца и терорисање хришћана од стране турске војске због неуспјеха у ратовима после 1683 године имали за последицу да су многи католици бјежали из Босне у сусједне земље. Бискуп фра Андрија Шипарчић јавља у Рим да се до 1690 године из Босне отселило преко 100.000 самих католика.

Доста честа су била исељавања из економских разлога. Вршена су силом и својеволјно. Већ смо споменули да су Турци и власти у Хрватској и Угарској пресељавали сеоски народ из Босне и Херцеговине да би обрађивао опустошена земљишта.

Често пута селили су се становници из једнога краја у други да би нашли боље услове за живот. То су радили највише сточари који су се селили већином у Србију и Панонију ради бољих испана и бољих услова за живот, или зими у жупније крајеве на мору. — Било је доста миграција и услед периодске или сезонске зараде (печалбари, аргати, који су ишли у друге крајеве и државе).

Сушне и перодне године и глад изазивали су у карсеним предјелима Херцеговине и Западне Босне сеобе народа, који је бјежао у земље гдје су привредне прилике биле боље. „Кад су године толико омануле да није било могуће донијети довољно хране из привредно снажнијих области, онда су се становници карсених и планинских крајева у маси исељавали“, каже Цвијић.²⁵ Тако се због глади за вријеме гладних година иселио велики број становништва из Босне и Херцеговине. Бискуп Ограмић пише 1675 године да се 1674 године исе-

²⁴ Цвијић Ј. Др.: Метанастасичка кретања, Београд 1922, страна 32.

²⁵ Цвијић Ј. Др.: Метанастасичка кретања, страна 37.

лило из Босне 6.000 католичких фамилија натјеране глађу и великим турским порезима и дацијама.

Најтеже гладне године у споменутим крајевима биле су: 1395, 1454—1456, 1518, 1575, 1666, 1674, 1676, 1686, 1690, 1720, 1740, 1763, 1770, 1802, 1803, 1807, 1818, 1839. Половином XVII-ог вијека пише Гаврило Троицанин из Пљеваља: „Оста земља пушта од добрих људи и животиња и земаљских плодова“. А летописац фра Никола Лашванин прича за страшну глад крајем XVII вијека: „бижаше од све прид војском царевом, Кудгод би се макло лежаху мртви ни копаху имадоше ко. У Сарајеву изидоше дица матер мртву“. — Други летописац пише за гладне године: „И тада отац чедо за хлеб продаваше, син оца, и кум кума, и брат брата. Олс беда! Тада беше роб по 5 гроша, а ко по 15 дуката“.

У дубровачким архивама се помиње како је становништво сиромашних крајева због перодиче бјежало у Приморје. „Тако напр. 1416—1418 помињу се „pauperes ex Slavonia“. 1454 помиње се у Босни и Херцеговини „fames extrema“, а под годином 1456 наши летописи бележе „глад крепка по свуда“. Многи бедници из Херцеговине (affamati, famelia) хтедоше се склонити у Дубровник, али их Република не хтеде примити. Бегунци су, због тога, морали становити у пећинама на морској обали, хранећи се жиром, травом и корењем. [К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, књига II, Београд 1952, страна 419].

Економски су разлози били уопште јак и један од најјачих потицаја за сеобу. Велика разлика у економском погледу између карских области и планинских крајева динарске системе и плодних крајева Шумадије, Сјеверне Босне, Славоније, Сријема, Банаџа и Бачке била је узрок многих сеоба. Из тога узрока текла су вјековима сталне миграционе струје из планинских крајева Средње и Западне Босне, Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине у друге плодније крајеве. У карским предјелима има мало зиратне земље, а прираштај становника је велик, па се не може прехранити вишак становништва. Због тога се мора један дио да отсели. То иссељавање постаје много јаче и опасније кад наступе перодиче године, па и за вријеме многобројних ратова, које су Турци водили, јер су комуникације тада постајале све лошије и негисурније, а промет све тежи. Уопште је врло тешко било доносити храну из привредно снажнијих крајева у карске и планинске предјеле, па је глад често харала по привредно слабијим и сиромашним областима. Турске су се власти слабо бринуле о свему томе. — И кметски режим био је врло јак потицај за сеобу. Због њега су вршене многобројне сеобе.

Муслиманско становништво страдало је, гинуло и пронадало много не само узимањем у војску и одвођењем на фронтове него и за вријеме немира, метежа, грађанских ратова и буна против реформа и укидања јаничарства кроз цијели XVII и XVIII вијек и кроз

прву половину XIX вијека. То је знатно утицало на број и множење муслиманског живља.

Честе епидемије колере, куге као и друге епидемије и тешке болести, харале су често и пустошиле становништво, затирући и старо и младо. Веће и познатије епидемије биле су од XV вијека до пред крај XIX вијека: 1465, 1493, 1507, 1533, 1546, 1574, 1644, 1663, 1672, 1686, 1690, 1707, 1731, 1732, 1741—1743, 1756, 1753, 1761—65, 1771, 1779, 1780, 1782—84, 1788, 1792—98, 1813—16, 1832, 1834, 1836—7, 1843, 1849, 1856, 1865—75.²⁶ Фра Мијо Батинић тврди да је 1764 год. у Босни и Херцеговини померло од куге неколико стотина хиљада душа, а 1782 године да је померло 20.000 католика и 100.000 душа других вјера (Дјеловање Фрањеваца у Босни, књ. III). Од куге и колере страдало је највише варошко становништво, затим становништво по низинама, равницама и око великих друмова. По планинама и по непроходним карсеним областима много мање.

У времену од 1683—1739, када су се Турци због неуспјелих ратова и пораза повлачили из Угарске, Сријема, Бачке, Барање, Славоније, Хрватске, Далмације и досељавали добрим дијелом у Босну и Херцеговину, бјежало је хришћанско становништво из Босне и Херцеговине да би се спасло од турског терора. Драгановић каже да је тада пребјегло из Босне и Херцеговине у околне земље око 100.000 католика.²⁷

Уопште су, према истраживањима Цвијића и других научника, вршене у току времена за вријеме Турске многобројне миграције становништва из Босне и Херцеговине у правцу према Далмацији (преко Дрвара, Пролога, Доње Неретве, Крстаца изнад Боке, Кривошија,²⁸ у правцу према Хрватској и Словенији (те су миграције полазиле из Западне Босне од Гламоча и Унца и из Далмације),²⁹ у правцу према Славонији, Сријему, Банату, Бачкој и Барањи (у томе правцу мигрирало је становништво из Босне Херцеговине, Далмације и Лике),³⁰ у правцу према Митровици и Косову (слабија динар-

²⁶ Др Ристо Јеремић: Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријом, Београд 1952 — страна 18—25.

²⁷ Ст. Р. Драгановић: Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie während der Türkenherrschaft, Roma 1937, strana 8.

²⁸ „Скоро све становништво Боке Которске, каже Цвијић у поменутом дјелу, води порекло од пригорских и херцеговачких досељеника; становништво Дубровачке околине је у знатној мјери босанско-херцеговачког порекла; становништво самога града Дубровника, Макарске, Омиша, Сплита и Шибеника је поглавито бос. херцег. порекла; скоро искључиво тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у Северној Далмацији“.

²⁹ Ти исељеници дошли су до Жумберка, Бијеле Крањске, Птуја, из Босне 1530 године (Јиречек — Радонић, Историја Срба, књ. II, Београд, страна 421).

³⁰ Једна јака група католичких исељеника из Херцеговине, Западне Марибора и Љубљане. У Жумберачки истрикт почели су селити Срби Босне и Далмације, највише из Мостарске околине, око ријеке Буне — Буњевци, продрла је далеко у Барању, Бачку до иза Суботице.

ска струја), у правцу Подриња у Србији (миграција из Горњег Подриња).³¹

Посљедице свих споменутих и других недаћа и неприлика биле су катастрофалне за популацију ових земаља и број становништва је, и поред доста великог процента прираштаја, стално опадао и био мален, много мањи него за вријеме краљевства. Он би био још много мањи да није било сталног досељавања.

Велики и одлучни фактор у популацији било је досељавање у ове крајеве, милост или силом.

Турска најезда на Балканско Полуострво изазвала је прва већа селена. Многобројно становништво бјежало је испред надирања Турака, који су приликом свога надирања вршили сваковрсна насиља, пљачкања, убијања и заробљавања. Из скопских и призренских крајева, са Косова и из Метохије, Сандака, Пештера, Србије, Црне Горе и Источне Херцеговине бјежало је становништво према сјеверу и западу па је једним дијелом долазило у Босну и у Средњу и Западну Херцеговину.

Поред тога досељавања и бјежања у ове крајеве, изазваног надирањем турских освајачких хорди, било је у знатној мјери и добровољног досељавања из разних узрока (особито због дулума, тешких дација и намета, вјерског прогона, тешких несносних економских, политичких и социјалних прилика у матичној земљи). Та досељавања почела су од краја XIV вијека па су трајала све до краја турске владавине. (И последије за вријеме Аустрије било је досељавања, али из сасвим других узрока).

Главну масу тих што се досељавају добровољно чини динарско становништво. Те струје које премјештају становништво, метанастазичке струје, стицале су се више од четири вијека у Србију и Босну, скоро исто толико времена у Далмацију, прелазиле Дунав, Саву, Уну, Купу, па чак и Драву и насељавале Србију, Босну, Западну Херцеговину, Бачку, Банат, Барању, Славонију, Хрватску, Далмацију, Лику, Штајерску и Крањску, прелазиле на многа острва Јадранског Мора, долазиле у Истру, у околину Трета, па чак неке слабије струје и у Горицу. Те су сеобе биле тако опсежне, да данашње становништво на простору од Велике Клисуре до Загребачке Горе није ни оно ни онакво какво је било у средњем вијеку и прије најезде Турака. Старица има врло мало. Они су се иселили или стопили са новим становништвом.³²

Најнајатније од тих сеоба почињале су у областима средњевековне Рашке и Зете, а њене најактивније области биле су: Херцеговина (источна), Црна Гора, Сјеница и Пештер. Главни дио те динарске миграције насељавао је Шумадију, између Мораве и Дрине. Врло јака њена грана претала се према Босни, долином Дрине силазила у

³¹ Цвијић: *Метанастазичка кретања*. Београд 1922.

³² Цвијић Ј. Др: *Сеобе и етнички процеси у нашем народу*. Сарајево 1922.

Сарајевско Поље, па одатле продирали до централне Босне, у Посавину и у Босанску Крајину. (Џвијић: Сеобе и етнички процеси у нашем народу, Сарајево 1922). Често пута су се ти досељеници задржавали само привремено у појединим областима, па после је кретали даље на сјевер, запад и југ.

Кад су Босна и Херцеговина опустиле и становништво спало тако рећи на минимум због већ споменутих узрока, онда су турске власти у опустошене крајеве на границама Сјеверне, Сјеверозападне и Западне Босне (старо становништво избјегло, погинуло и одведено у робство) доводиле, силом или уз обећања знатних повластица, рају, мањим дијелом из турских области изван Босне, а већим дијелом из планинских крајева Средње и Источне Босне и Херцеговине. Слично су Турци радили и после освајања великог дијела Далмације, Хрватске и Славоније, па у опустјеле хрватске, славонске и далматинске крајеве доводили рају, већином из Босне.

Послије успјелих ратова Аустрије против Турске помакнуле су се границе Босне преко Саве у унутрашњост Босне дубоко око 10-15 км. Тада се у Босну доселило доста католичког живља, особито у пограничне крајеве.

Кад су се Турци после неуспјелих ратова и пораза од 1683 до 1739 године повлачили из Аустрије, Угарске, Далмације, Хрватске и Славоније, прешао је велики дио муслиманског становништва из тих крајева у Босну и Херцеговину и размјестило се по свим крајевима, особито у централној и источној Босни, у градовима и око ријека Уне, Врбаса, Босне, Спрече, Укрине, Дрице, Саве, Неретве, Лашве, Саве, Праче, Врбање, Раме, Криваје, Усоре и Брегаве. У вријеме устанка у Србији 1804—1813 и после 1867 године доселило се у Босну много муслимана из Србије, особито из градова. Слично је било и са муслиманима из Црне Горе после 1878 године.

Доласком нових досељеника попуњавале су се настале празнине и поправљале донекле популационе прилике у овим земљама. Али и поред свих тих досељавања и поред великог процента природног прираштаја становништва били су они крајеви за већи дио времена турске владавине сразмјерно слабо насељени и знатно мањи него што би требало и могло да буде. Оно што се досељавањем поправљало, кварило се и погоршавало исељавањем.

Као што смо прије споменули, после турске окупације настале су у крајевима Босне и Херцеговине многобројне и сталне миграције. Становништво Босне и Херцеговине селило се у сусједне земље (Хрватску, Далмацију, Славонију и Угарску) и досељавало се из тих земаља и из Новоназрског санџака, Метохије, Црне Горе и Турске. Осим тога вршиле су се стално многобројне унутрашње миграције на све стране. Те силне унутрашње миграције и та непрестана досељавања и исељавања измјенали су становништво и припаднике разних вјера између себе тако, да после није било веће области или краја који би био чисто насељен само припадницима једне вјере. Преко

70% свих политичких општина у К. Југославији било је 1931 године настањено мјешовитим становништвом од све три вјере.

Али ако нема крајева и већих области насељених само припадницима једне вјере, има пространих области у којима станује претежни дио ове или оне конфесије.

Под крај XVII вијека, каже Дедијер у цитираном чланку, све до XVIII вијека владао је углавном овај распоред становништва: „по варошима Муслимани са разним балканским и оријенталним народностима, по низинама Муслимани и католици, а по планинама и брдима православни“.

Послије завршених (углавном) миграција, досељавања и исељавања становништва у Босни и Херцеговини (у половини XIX вијека), поред тога што је било свих вјера по свој земљи, распоредиле су се и груписале поједине вјере тако да су у извесним широким областима биле у апсолутној већини.

Муслиманске расе [аутохтони исламизирани Срби и Хрвати, затим славенизирани досељеници из бивших турских области у Хрватској, Далмацији, Славонији, Србији и Угарској, и најпослије (у мањем броју) досељеници са истока из балканских и оријенталних турских области (углавном чиновници, војници, занатлије, трговци)] заузеле су, око 1865 године, у апсолутној већини, широку област Централне, Јужне и Источне Босне омеђену, углавном, линијом: идући од Добоја, широким појасом са лијеве стране Босне, до изворишта Босне захватајући срезове: маглајски, тешањски, жепачки, зенички и височки), од извора Босне до Коњица, од Коњица, широким појасом с лијеве стране Горње Неретве, до извора Неретве, од извора Неретве, кроз Подриње, до Вишеграда, од Вишеграда, обухватајући Кладан, Тузлу, Градчац и Грачац, до Добоја. Осим тога били су у апсолутној већини Муслимани у области с лијеве стране Уне од Бихаћа до Новог.

На тој просторији, која обухвата око 27% цјелокупне површине Босне и Херцеговине, живело је у то доба преко 66% свих муслимана у Босни и Херцеговини.

Католичке масе (старосједиоци и досељеници из Далмације, Славоније и Хрватске) заузеле су, око 1865 године, у апсолутној већини, територију на југо-западу Босне и Херцеговине обухваћену: југо-западном босанско-далматинском границом од планине Троглава до Равног (источно од ушћа Неретве), на одатле линијом према Почитељу на Неретви, од Почитеља долином Неретве до Коњица, од Коњица преко Кисељака и Бусоваче до Травника и од Травника, идући на запад, правцем између Јајца и Доњег Вакуфа и између Гламоча и Ливна, ка полазној тачки (Триглаву). Осим тога насељене су густе масе католика и на уској области дуж десне оабре Саве од Брчког до Брода.

Те области обухватају око 20% цјелокупне површине Босне и Херцеговине. У њима је живело у то доба око 80% свих босанско-херцеговачких католика.

Православне масе (старосједиоци и досељеници, углавном из Црне Горе, Метохије, Новопазарског санџака и са Косова) заузеле су, око 1865 године, у апсолутној већини, пространу област на сјеверо-западу Босне између Саве (од Брода до ушћа Уне у Саву), Уне (од ушћа у Саву до извора), босанско-далматинске границе (од изворишта Уне до планине Троглава), линије источно од Троглава преко Гламоча и Доњег Вакуфа до Добоја (идући између Јајца и Травника), десне долине ријека Босне од Добоја до Модриче и линије од Модриче до Брода. Осим тога населиле су се православне масе, у апсолутној већини, и област Источне Херцеговине (источно од Неретве) и територију између Средње и Доње Дрине (од Вишеграда до ушћа Дрине у Саву), Саве (од ушћа Дрине до Брчког) и линије повучене од Брчког према Власеници и Вишеграду.

У свим тим областима и крајевима, који захватају око 53% цјелокупне површине Босне и Херцеговине, живило је у то вријеме око 70% свих православних у Босни и Херцеговини.³³

Стална досељавања и иссељавања и унутрашње миграције, што су се вјековима вршили у Босни и Херцеговини за вријеме турске управе, били су узрок да се број становништва у овим крајевима нагло и стално мијењао; час у позитивном, час у негативном правцу. Стаднијег или нормалнијег дужег популационог стања није било, нити је могло бити под таквим условима, па су и прорачуни о броју становника у појединим периодама времена у то доба били скоро немогући и врло проблематични. То стање погоршавали су и компликовали још и други узроци, као напјерно скривање броја глава, душа, због извјесних разлога (као напр. због плаћања војнице, вјерских приреза и других дација).

Нема до XIX в. ни званичних ни приватних статистика које би биљежиле питање развоја популације и означавале тадашње демографско стање. Све што је писано у погледу популационог стања, било је дјелимично и односило се на поједине крајеве и неке елементе народа у овим земљама. Такви су били извјештаји наших визитатора, такви шематизми католичких мисија у Босни. Они су водили и објављивали од времена до времена евиденције о броју католика. Ријетко су се када освртали на друге вјере, и све што су у томе погледу спомињали, био је понекад однос католика према којој другој вјери. Али

³³ По Темелу су муслимани (око 1865 године) били у апсолутној већини у округу сарајевском (срезови: сарајевски, фојнички, височки, рогатички, вишеградски, жлањски и чајнички), а у окружју зворничком чинили скоро половину свега становништва (срезови: Доња и Горња Тузла, Грачаница, Градачан, Брчко, Бијелина, Зворник, Сребреница, Маглај и Власеница). — Православни су били у огромној већини у окрузима: бањалучком (срезови: бањалучки, дервентски, тешањски и градишки), бихаћком (срезови: бихаћки, петровачки, крупски, старомајдански, пријелорски, козарачки, дубички, кључки, њовски) и мостарском (источни срезови: непесињски, гатачки, фочански, билећки, требињски и љубињски). — Католици су били у то доба у апсолутној већини у мостарском округу (западни срезови: мостарски, љубушки, коњички, столачки и неретљански).

то је рађено врло ријетко и изузетно. Тај однос приказиван је каткада тенденциозно и очигледно нетачно. Пуну или пунију статистику свега становништва нису ни ти шематизми наводили. — Православни попови и пјерске поглавице нису водили никакве потпуније податке о рођењем, умрлим и присутним својим једновјерницима. Због плаћања владијаског бира, који се плаћао по главама, и војнице (порез немуслимана зато што не служе војску), није било ни опортуну да се воде такви спискови. Једино су многобројни записи и написи по српским богомољама, превеним књигама и културним установама говорили о сталним недаћама, невољама, смањивању и упропашћавању народа због зулума и терора, епидемија, глади, отимања, растјеривања и одвођења становништва у робство.

Страни путници, који су за вријеме турске управе прије XIX в. путовали по Балкану, па каткада и по овим крајевима, или не спомињу ништа о броју становника или говоре само повешто за поједине крајеве. Тако Курипешић, члан царске њемачке делегације који је 1530 године ишао у Цариград Сулејману II и том приликом прошао кроз Босну, спомиње повешто о популационим приликама у Босни. Али ни он не даје поближе податке. Пролазећи кроз Босну од Велике Кладуше преко Каменграда, Кључа, Прусца (код Доњег Вакуфа), Кисељака, Блажуја, Сарајева, Рогатице, Вишеграда, Прибоја, Новог Пазара па даље до Митровице, крајње тачке босанске територије, спомиње он, да је становништво у неким мјестима послједје доласка Турака знатно опало. (Тако он каже за село Заблаће код Кључа да је до недавна имало 80 кућа, а сада, за вријеме његова проласка, свега 7 до 8. За Блажуј каже, да је неколико година прије његова проласка био велика варош, а за вријеме његова пролаза да има једва 10—12 кућа). Он констатује, да Босна није добро насељена и наводи три главна разлога: куге, бјежање раје од силовних терета и намета и узимање данка у крви (одвођење дјечака у јаничаре).³⁴ Слично Курипешићу чине и остали публицисти из тих времена кад говоре о популацији Босне и Херцеговине.

Исто тако, као што је тежак проблем питање броја становништва у овим крајевима за вријеме банства, краљевства и турске окупације, исто је тако тешко и питање бројног односа вјера једне према другој. Ни у томе погледу немамо каквих поузданијих података.

За бројно стање појединих вјера за вријеме банства и краљевства у Средњем вијеку неки писци тврде да је било више католика него православних, а неки опет обрнуто. Многи спомињу и трећу вјеру — патристичку — за коју тврде да је била најмногобројнија у то доба.

³⁴ „Краљевина Босна — каже Курипешић — није према својој величини густо насељена. Развијао сам се и сазнао, да за то имају три узрока: прво, народ много умире од куге; друго, Срби и мартолози бјеже много ради тешких намета и терета; треће, најважније, што турски цар узима и одводи из земље младе окретне људе (у јаничаре). Сви су њихови јаничари и најбоље слуге, чиновници и капетани Босанци“. (Курипешић, *Itinerarium 1530* — превод Ђ. Пејановића, Сарајево 1950, страна 30).

Рачки у својој књизи о Богомилима и Патаренима³⁵ спомиње да је папин изасланик у Босни јавио у Рим 1232 године „да су становници ове земље великим дијелом окружени кривовјерском опачином.“³⁶ — Папа Гргур IX писао је 1236 године кнезу Усоре Себиславу и хвалио га што се међу небројеним јеретичима уздржао у правој вјери као лиљан међу трњем („exustis quasi lilium inter spinas, infectus macula haereticae pravitatis“). — Угарски краљ Бела IV тузи се 1244 године, да је „у Босни опачина кривовјерства тако силно маха преотела, да имаде у ових страна веома мало ревноватеља и штоватеља праве вјере“.³⁷ Око 1440 године, за пријеме краља Стјепана Томаша, било је у Босни „Патарена и православних много више него католика“, каже Рачки.³⁸

Као што је прије речено, сладе су католичке мислије у Босни од времена до времена у Рим извјештаје о стању католика у Босни, па су узгред покатада спомињали и остале вјере. Папин легатор Иван Кардинал послао је доминиканца Николу Барбуђија у Јајце 1459 године. Одатле јавља Барбуђи „да краљ тражи помоћ, јер се сам с Турцима не може борити због „манихеја“, који би више волели Турке него хришћане, а мало да није већи дио становништва манихејски“.³⁹ Папин визитатор Петар Масареки, шаљући 1624 год. папи извјештај о стању католика, каже да у Босни (без Херцеговине) има око 300.000 католика.⁴⁰ Атанасије Георгијевић шаље 1626 године цару Фердинанду II извештај о свом путовању у Босну па вели: „Католика има у краљевству босанском 250.000“. За православне каже: „шизматика у овом краљевству има већи број него католика, којима управљају њихови попови и калуђери у духовним стварима и који су прије реформе календара били много присни и пријатељи с католицима“. За муслимане вели: „далеко је већи број католика и шиматика него Турака“.⁴¹ Бискуп босански Маријан Маравић јавља у Рим 1655 године, да су „становници Босне већим дијелом Муслимани од порода, а дјелимично потурчењаци. Осим њих има католика и хришћана. Жидова има једино у Сарајеву, а Цигана посвуда“. За иселјаванье католика из Босне наводи бискуп „да је последњих 10 година иселило из Босне због неспољивости става и неописаних прогона преко 2.000 католичких обитељи у Угарску. Број католика сизже на 73.383. У босанској земљи станују католици помијешани са муслиманима и хришћа-

³⁵ Рачки Фрањо Др.: Борба Јужних Словена за државну независност — Богомили и Патарени, II издање, Београд 1931 године.

³⁶ Ibidem, 402.

³⁷ Ibidem, 410.

³⁸ Ibidem, 458.

³⁹ Неколико прилога к босанској црквеној повласти. Сабрао Фра М. Бативић. Старије Ј. Академије књ. 17, страна 127—128.

⁴⁰ С. К. Драгановић: Босна у очима апостолског визитатора Петра Масарека год. 1624.

⁴¹ Два савремена извјештаја о Босни из прве половине XVII стољећа. Приопћено Др. Ф. М. Гласник Земаљског музеја за Босну и Херцеговину за 1904 годину, страна 252/253.

нима; и једних и других има врло много.⁴¹ Почетком XIX вијека (1806 године) шаље у Рим фра Грга Илић извјештај у коме извјештава да у Босанском вилајету има 38 жупа, 13.864 католичких кућа и 98.982 душа — *Schematismus missionariae provinciae Bosnae Argentinae* од године 1852 наводи да је, по изјави неког дипломате, било у Босни 122.519 католика, 560.000 хришћана и 400.000 муслимана. Те године да је било у Херцеговини 37.789 католика.

Према општем прегледу умножавања католика и фрањевана у Босни и Херцеговини,⁴² састављеном према извјештајима апостолског викаријата за Босну и Херцеговину, развој католика од 1743—1877 био је овакав: Године 1743 — 43.822; године 1779 — 76.459; године 1840 — 128.192; године 1877 — 199.192 душа. За вријеме од 134 године порастао је дакле број католика за 150.370. — По летопису фрањевачког самостана у Сутјесци⁴³ било је у Босни 1773 године 66.895; 1777 године — 71.432 и године 1837 — 121.530 католика. Д-р Ото Блау публикувао је у својој књизи „*Reisen in Bosnien und Hercegovina*“⁴⁴ податке о броју католика у Босни и Херцеговини што их је добио од званичне католичке стране. По тим подацима број католика у Босни и Херцеговини 1867 године износио је око 181.000 душа.

За православне немамо, као што смо прије споменули, сличних података као за католике, јер православни попови и вјерске старјешине и функционери нису у томе погледу радили скоро ништа. Тако се догодило, да првих пописа православног становништва није било ни по парохијама, ни на који други начин.

О броју православног становништва у Босни од XVI до почетка XIX вијека имамо само неколико података у прије споменутих извјештајима папиних легатора у Босни и код неких путописаца у то вријеме. Павао Петар Масареки каже 1624 године, да у Босни има око 150.000 низматика — једна шестина становништва. Атанасије Георгијевић опет каже у извјештају аустријском цару Фердинанду 1626 године, да их има више него католика, којих да има око 250.000. Француски конзул у Босни Шомет де Фосе пише у своме дјелу „*Voyage en Bosnie dans années 1807 et 1808*“ (Paris 1816), да у Босни има око 500.000 Грка (православних), далекно више од католика, а нешто мање од муслимана.

За муслимане нема све до почетка XIX в. такођер неких потпунијих података за цијелу земљу, ни са званичне ни са вјерске стране. И да њих као и за православне, има само неких података и помена у извјештајима папиних делегата и високих католичких вјерских

⁴¹ Младен Ђорковић: Народ и земља Хрвата. Издање Матице хрватске у Загребу 1939, страна 147.

⁴² Др. Фра Ј. Јеленић: Летопис фрањевачког манастира у Кр. Сутјесци — Гласник Земаљског музеја у БиХ XXXVIII — 1928, страна 5 и 11 и Гласник Зем. музеја XXXIX 1927, страна 190.

⁴⁴ Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien u. Hercegovina, Berlin 1877, страна 196—224.

функционера, као и код неких путописаца од XVI — половине XIX вијека. Прије споменути папин визитатор Петар Масереки каже у извјештају папи 1624 године, да у Босни има муслимана $\frac{2}{3}$ становника — око 900.000 душа. Атанасије Георгијевић каже 1626 године да је муслимана мање него католика и шизматика (православних). Босански бискуп Маријан Маравић јавља у Рим 1655 године, да је већина становника у Босни мухамедске вјере. Француски конзул у Босни. Шомет де Фосе пише да је 1807/80 године било у Босни око 600.000 муслимана — око $\frac{1}{2}$ становника.

Послије неуспјелог ратовања у Угарској и Далмацији 1683 — 1699 године повукла се турска војска из Хрватске, Славоније, Угарске, Бачке, Баната, Сријема на југ, у Србију и Босну. А један дио војске, онај што је оперисао у Далмацији, на исток, у Босну и Херцеговину. Са војском и одмах после њеног одласка повукао се исламски живаљ што се био настанио у тим земљама. Огромна већина тих повраћеника и избјеглица дошла је у Босну и Херцеговину. Тада се муслиманско становништво у Босни и Херцеговини знатно повећало и претстављало апсолутну већину становништва. Последњи Србни пећски патријарх Василије Бркић, који је неко вријеме био митрополит у Сарајеву, пише у већ споменутом свом писму „Опис турских области“, писаном 1771 године, да се намножило много Турака у Босни: прво што је султан два пута силом турчио земљу, друго што је много Турака побјегло из Угарске, па се населило у Босни, и треће, што је Босна здрава земља, а Турци заузели плодне земље па се народ много намножио.

За вријеме устанка у Србији 1804—1813 године преселило се у Босну из Србије много муслимана. Повратком и досељавањем тих маса муслиманског живља повећао се такођер знатно број муслимана у Босни.

О бројној већини муслимана у Босни и Херцеговини у тој периоди времена говоре нам и домаћи писци и странци који су доцније у другој половини XIX вијека писали о Босни и Херцеговини. Тако у својој књизи „Земљопис и повјесница Босне“ каже Иван Фрањо Јукић на страни 143: „Кад су угарске и остале земље од Турака преотете, сви Турци и потурци доселили су се у Босну, тако да Босна готово могла се је турска земља звати, премда су илирски говорили сви“. Томо Ковачевић каже: „Кад су краљевине Угарска, Хрватска, Славонија, Далмација и Србија од Турака освојене, сви ондашњи Турци населише се у Босну и њихов број много јачи био је од хришћана, што сведоче данас заоставина многа турска гробља покрај села, која су сада хришћанска“.⁴⁵ Г. Темел мисли да је још спочетка, убрзо после освајања Босне и Херцеговине, било муслимана више него хришћана и да је тек доцније опао број муслимана а број хришћана постао већи од муслимана (због сталног рато-

⁴⁵ Т. Ковачевић: Опис Босне. II издање. Београд 1879, страна 22.

вања муслимана у трукој војсци).⁴⁶ — Послије се тај однос измијењивао, па је хришћана било више него муслимана. То смањивање броја муслимана највише је последица честих епидемија и силних губитака муслимана за вријеме војевања, борба, буна и грађанских ратова од XVI — XIX вијека.

О броју становништва и међусобном односу појединих вјера и нација имамо у XIX вијеку више података и пописа, па се демографско стање од тога времена унапријед може боље и детаљније посматрати.

Иако за вријеме турске управе у Босни и Херцеговини није било, све до 1851. године, никаквог званичног цјелокупног пописа становништва, ипак се не може рећи да није било никаквог бројања становништва, барем дјелимичног. Турске су власти настојале да буду обавијештене о броју лица способних да носе оружје, па су од времена до времена вршили попис таквих лица. Тако су у Клишком санджаку, под који је у то вријеме спадао и један дио Западне Босне, санджакбег Мустаја бег и син му Мехмед извршили такав попис 1600 и 1624. године, а босански беглербег Ибрахимпаша Менибеговић 1620. године попис за војску способних лица у Босни.⁴⁷ Тахир-паша, који је био везир у Босни 1847—1850. године, уводећи нови начин побирања пореза, одреди да раја, поред плаћања данка на куће, плаћа и хараџ од сваке мушке главе (старије од 10 година) и на име крмчарије по 7 гроша на пола године од сваке куће. Да би се сазнало бројно стање мушких глава и немуслимана, нареди везир поповима и фратрима да попишу мушке главе у својим парохијама. Не знају се резултати тога пописа, али су пописивачи на сваки начин настојали да искажу што мањи број, како би и хараџ био што мањи.

Први званични и приватни цјелокупни пописи, који се јављају тек од 19. вијека, наводе податке обично по вјерама, па се код православних наводе и Срби не-Срби, под католицима и Хрвати и не-Хрвати, под муслиманима већином само Словени Мухамедове вјере. Цигани и Јевреји наводе се обично засебно.

Шометов прорачун 1807/8. Најранију пунију процјену у 19. вијеку за становништво у Босанском вилајету даје француски конзул у Босни Шомет де Фосе у свом дјелу „Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808“ (Paris 1816).

По његовој процјени било је тих година у Босанском вилајету око 1.251.200 становника, и то: 120.000 католика, 500.000 православних, 600.000 муслимана, 1.200 Жидова и 30.000 Цигана. (Не зна се како је Шомет дошао до ових података).

Кад се од Босанског вилајета одузме Новоназарски санджак и онај дио што је послје Берлинског конгреса пришао Црној Гори, у

⁴⁶ Цитирано дјело, страна 25.

⁴⁷ Прилози за географско-статистички опис босанског пашалука. Приопћено Др. Фрањо Рачки. Старије Југословенске Академије, књ. XIV, страна 173—174.

свему око 180.000 душа, онда је по Шомету, почетком XIX вијека, било, у данашњим границама, у Босни и Херцеговини око 1.070.000 становника: православних око 410.000, католика око 120.000, муслимана око 520.000 и осталих око 20.000.

Јукићев прорачун 1840. Први послје Шомета исцрпнији извјештаји о броју становника у Босанском вилајету дао је Иван Фрањо Јукић — Бањалучанин у Српско-далматинском магазину за 1841 годину⁴⁸ и послје у засебној књизи издатој 1851 године.⁴⁹ Јукић каже за своје податке да су „отприлике“ и не наводи врела одакле их је узео, нити како је до њих дошао.

По процјени Јукића било је око 1840 године у Босни (Травнички и Мостарски везирлук) око 1.100.000 душа (хришћана око 500.000, кршћана око 200.000, муслимана око 384.000, Јевреја око 2.500 и Цигана око 6.000.). Осим ових има још чергаша (од којих су једни Цигани који краду котлове, корпе и скривају се, а други Каравласи, који су у стара времена прешли овамо из Србије), редовних војника — низама — шест табора, што чини заједно са тобџијама 5.700, Арнаута и кавџа у Травнику и по другим мјестима 500.⁵⁰ Узевши да становништво у Новопазарском санџаку и у оном дијелу Херцеговине који је послје Берлинског конгреса (1878) припао Црној Гори износило око 15% свега становништва, могло је тих година бити у Босни и Херцеговини, у данашњим границама, око 935.000 душа. Од тога је могло бити православних око 400.000, католика око 200.000, муслимана око 325.000 и осталих око 10.000 (узимајући да је однос муслимана према православним у тим крајевима што су отцјепљени од територије Босне и Херцеговине 1878 године био као 3 : 4).

Турске власти извршиле су први званични цјелокупни попис 1851/52 године. То је стварио и једини проведени општи попис за турског времена, јер намјеравани или покушавани попис 1864, 1872, 1874 и 1876 године нису или ни покушани или ни до краја проведени. Мјесто тога су турске власти послје објављивале, од времена до времена, апроксимативне прорачуне и то претстављале као резултате стварних пописа.⁵¹ Отпочети попис 1875 године морао се обуставити, јер се скоро трећина земље била побунила, па се пописивачи нису смјели ни појавити на побуњеној територији.

Званични попис 1851/52 године. Први цјелокупни званични попис извршен је 1851/52, одмах пошто је у провинцији Босни уведен танзимат (реформе које су дошле послје хатишерифа од 1839 године). Тај попис, као и остали турски пописи, није био поуздан и

⁴⁸ Земљописно-повјесно описанне Босне. Српско-далматински магазин за 1841 годину, страна 26—29.

⁴⁹ Славољуб Бошњак (фра Иван Јукић): Земљопис и повјесница Босне. Загреб, 1851, страна 16—18.

⁵⁰ Ibidem, страна 16.

⁵¹ Ти апроксимативни прорачуни објављивани су у званичном календару „Bosna—Selname“.

био је врло мањкав. Аљкавост при попису, хотимично смањивање броја кућа (да би се платио мањи порез који је разрезиван по кућама), површност, неспособност пописивача и цијелог пописивачког апарата и нерадо давање података од стране муслимана карактеришу овај као и остале званичне пописе. Посљедица је тога била да је овај попис био нетачан и да је давао мањи број житељства него што га је у ствари било.⁵²

Овај званични попис завршен је по кућама. Не зна се да ли је попис захватио све мушке главе, или само оне од 10 година па навише, јер је плаћање пореза почињало од те године. Попис не наводи податке за сваку вјеру посебно, него наводи све хришћане заједно. Због тога се морају, кад се хоће да дође до неких података о католицима и православним, од званичног броја за све хришћане одбити бројеве за католике или православне од укупног броја хришћана.

Према првом званичном попису било је у Травничком везирату (у Босни заједно са Новопазарским санджаком) 112.600 муслиманских и хришћанских кућа (62.777 кућа хришћанских и 49.851 кућа муслиманских) и 438.764 мушких глава муслимана и хришћана (263.587 хришћанских и 175.177 муслиманских). Тим бројевима треба додати још 1.074 душа мушких Јевреја и 4.640 Цигана). У цијелој Босни са Новопазарским санджаком било је око 444.478 мушких глава. Кад се тај број помножи са 2 (узимајући да је женских било исто толико колико и мушких) онда је према званичном попису било у Босни око 1851 године око 888.956 душа.

У Херцеговини (у Мостарском везирлуку), било је 27.000 кућа и око 189.000 душа (хришћана око 136.700, муслимана око 52.200).⁵³

У цијелој Босни и Херцеговини (Травнички и Мостарски везирлук) било је око 1.077.956 душа. Овај се број не разликује много од броја Јукићева и разлика је доста мала, нешто преко 20.000. Диференција је још слабија кад се узму у обзир прилике и вријеме процјене.

Кад се од 1.077.956 одузме 15% тога броја (колико износи отприлике проценат становништва у оној територији што је од Босанског вилајета одузето 1878 године), онда се добије да је у то доба у Босни и Херцеговини, у данашњим границама, било око 916.260 душа. Ни овај се број не разликује много од броја израчунатог према Јукићу.

⁵² Као један примјер слабости, произвољности и непотпуности турске статистике наводи Киперт (у дјелу Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien u. Herzegovina. Berlin 1877, Seite 229), да је у званичном попису број житеља у Сарајеву наведен скоро упола мање, него је то уистину био; да је у нахији Острожац (данас Пазин), како званични попис тврди, долазило по 2.700 душа на квадратну земљу миљу, иако је то брдовита нахија и слабо насељена, а у нахији Кључкој, опет, која је сличне земљишне конфигурације, само половина тога броја.

⁵³ Рачунато по Темелу (Beschreibung des Vilajet Bosna, Wien 1867).

Што се тиче броја православних и броја католика, пошто се то не види из званичне статистике, морају се узети у помоћ шематизми што су фрањевци издавали скоро сваке године. Узимајући у помоћ те шематизме израчунали су Гилфердинг⁵⁴ и Киперт⁵⁵ засебно број католика, а засебно број православних.

По „Шематизму провинције Босне Сребрне“, издатом 1855 године, којим се послужио Гилфердинг, било је у Босни (Травнички везирлук) 122.865 католика оба пола и 17.132 фамилија. Кад се овај број католика одбије од броја хришћана (по званичној статистици од 1851/52), добије се број православних (527.174 — 122.865) око 394.300 душа. Киперт се служио шематизмима од 1864 — 1865. Кад се број католика по тим шематизмима, у износу од 132.532, одузме од званичног броја хришћана за 1851/52 годину (527.174), онда излази да је, по Кипертовом рачуну, било у Босни (Травнички везирлук) православних око 384.542 (527.174 — 132.532). Диференција између тога броја (за православне) и Гилфердингова броја износи око 10.000. То је онај вишак католика по шематизмима за 1855 и 1865 годину.

Ни Гилфердинг, као ни Киперт, не наводе никакве податке за Херцеговину (Мостарски везирлук). Фрањевачки шематизам за 1864 — 1866 годину спомиње да је тих година било у Херцеговини католика 49.243. Кад узмемо у обзир да је тих година било у Херцеговини око 136.700 душа (израчунато по Темеловом податку за 1865 годину), онда је тада било православних (136.700 — 49.240) око 87.460 душа.

Према званичном попису, узевши у помоћ Гилфердингове и Кипертове податке, било је дакле око 1851 године у цијелој Босни и Херцеговини (оба везирлука) око 1.077.956 душа, и то: православних око 485.800 (45%), католика око 178.200 (16.50%), муслимана око 402.500 (37.50%), Цигана 9.286 (0.8%) и Јевреја 2.170 (0.20%).

У Босни и Херцеговини, у данашњим границама, било је око 1851 године око 916.260 душа: православних око 400.000, католика око 178.000, муслимана око 328.000, Цигана око 8.000 и Јевреја око 2.000.

Ковачевићев прорачун 1851. У првом издању своје књиге „Опис Босне и Херцеговине“ наводи Томо Ковачевић,⁵⁶ не спомињући врелани начина како је дошао до својих података,⁵⁷ да је у Босни и Херцеговини било тада 1.100.000 душа, и то: православних, католичких

⁵⁴ Гилфердинг А.: Босна у почетку 1858 године, Београд 1859. (Превод М. Милићевића у „Часовима одмора“).

⁵⁵ Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und Herzegovina. Berlin 1877. Anhang.

⁵⁶ Томо Ковачевић: Опис Босне и Херцеговине. I. издање. Београд 1865, страна 18—22.

⁵⁷ Киперт каже да су „статистички подаци у Ковачевићевој књизи састављени од Јукића 1834 и штампани у Београду 1851 године“.

и муслиманских око 1,096.000, Јевреја и Цигана око 8.500 и Аранаута око 500. По њему је тада било православних око 560.000, католика око 150.000, муслимана око 384.000. Кад се одбије становништво Новопазарског санџака и онога дијела Источне Херцеговине што је припао 1878 године Црној Гори (обоје око 165.000), онда је у Босни и Херцеговини било у то доба око 930.000 душа (православних око 475.500, католика око 147.000, муслимана око 300.000 и осталих око 7.500). Ови Ковачевићеви подаци подударају се сасвим са подацима фра Јукића у питању цјелокупног броја становништва у БиХ у то вријеме. Према томе, и једни и други подаци односе се стварно на вријеме од 1840—1850 године, јер су Јукићеви подаци из тих година. (И Јукић и Ковачевић наводе да је тих година било 50.349 православних кућа. За католике наводи Јукић 24.405 кућа. За муслимане не наводи ни један ни други број кућа).

Гилфердингов прорачун 1858. Руски конзул у Мостару и Сарајеву А. Гилфердинг говори у својој књизи о Босни⁵⁸ само о становништву у Травничком везирлуку. При томе се служио и званичним подацима из пописа 1851/52 и Шематизмом Босне Сребрне из 1855 године. О томе смо већ прије говорили. Он нарочито подвлачи несигурност званичног пописа, за који каже да наводи број становништва много мањим него што га је доиста било. Његови подаци о укупном броју становништва не разликује се ни у чему од званичних. За Мостарски везирлук не наводи никаквих података.

Кипертов прорачун 1867 г. Картограф Х. Киперт говори у додатку Блауове књиге о Босни⁵⁹ такођер о становништву у Босни и Херцеговини. Онште податке о броју становника у Травничком везирлуку наводи према званичној статистици од 1851 године. Служећи се статистичким подацима о броју католика изнесеним у шематизмима требињског и мостарског викаријата за 1866 и 1867 годину и шематизмом босанске провинције за 1864/65 годину, израчунао је колико је било у то вријеме католика у цијелој Босни и Херцеговини (око 181.770). Х. Киперт приговара реалности и поузданости званичне статистике, сматрајући је нетачном, тенденциозном и доста произвољном. Ни Киперт не спомиње званичне, па ни приватне податке о укупном броју становништва у Мостарском везирлуку. Наводи само број католика према споменутим шематизмима фрањевачких викаријата.

Званични прорачун 1865 године. У званичном календару Босна — Селнаме за 1865 годину наводе се подаци о броју становништва

⁵⁸ Гилфердинг А.: Босна у почетку 1858 године. Превод М. Милићевића у „Часовима одмора“. Београд 1859.

⁵⁹ Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und Hercegovina. Berlin 1877. Anhang, страна 186—231.

у Травничком и Херцеговачком везирлуку. То су само апроксимативни прорачуни а не резултати новог званичног пописа као што неки мисле. По тим је подацима⁶⁰ било 1865 године у Босанском вилајету (Мостарски и Травнички везирлук заједно) 721.031 мушка глава. Од тога је било: православних 344.777, католичких 128.960, муслиманских 243.203 и јеврејских и циганских 4.091 мушка глава. Кад се узме да је женских било колико и мушких, онда је у цијелом Босанском вилајету било тада око 1.442.000 душа, и то: православних око 689.500, католика око 257.000, муслимана око 486.400, Јевреја и Цигана око 9.100.

Према овоме апроксимативном прорачуну повећао се број становништва за 15 година (од прошлог званичног пописа) за око 364.000 или за око 33%. Годишњи просјечни прираст био је по њему дакле око 24.000 или око 2.22%. То је доста велик прираштај и већи него што је иначе био просјечни нормални годишњи прираштај у овим крајевима (највише 1.50%), јер су тада здравствене и хигијенске прилике биле слабије и смртност већа него послје за вријеме Аустрије, када стварни годишњи прираштај није у најбољем случају износио много више од 1.60%. Због тога је званична статистика непоуздана и претјерана. Отуда је прираштај појединих вјера ненормалан. Према просјечном годишњем прираштају од 1.50% требао се број православних да повећа за око 120.000, а не за око 203.000 по званичном попису; број католика требао се да повећа за око 35.000, а не за око 79.000; број Јевреја и Цигана требао је да се повећа за око 2.485, а не да се још више смањи (мање за око 3.250); број муслимана да се повећа за око 59.000, а не за око 84.000.

Поврх свега тога званични прорачун није узимао у обзир да је у размаку од 1848—1865 било немира и устанака у Босанској Крајини, Посавини и Херцеговини,⁶¹ па да је и то смањивало стварни прираштај.

Кад се од укупног броја душа у Вилајету одбије Новопазарски санџак и овај дио Источне Херцеговине (тада око 200.000; православних скоро за 1/4 више него муслимана; без католика), онда је, по званичној процјени, те године било у Босни и Херцеговини, у данашњим границама, православних око 593.548, муслимана око 419.628, католика око 257.920, Јевреја и Цигана око 7.754; свега око 1.278.850.

Темелов прорачун 1865. За 1865 годину имамо и неколико приватна прорачуна. Аустриски конзул, чиновник у Босни за вријеме

⁶⁰ Подаци према Гласнику српског ученог друштва, књига XX старог реда, Београд 1866, страна 222—227.

⁶¹ Године 1855—1858 и 1862—1863 били су Вукаловићеве устанци у Херцеговини, а 1848—1851 и 1856 буне и немири у Посавини и Бос. Крајини, које су захватиле срезове: дервентски, градачачки, бањалучки, новски, приједорски).

Турске Густав Темел,⁶² ослањајући се на број кућа наведених у званичном попису од 1851/52 године и узимајући да на једну кућу отпада по 7 душа, израчунао је да је 1865 године било у Босанском вилајету око 1.211.712 душа, и то: православних 571.756 или 47%, муслимана 442.170 или 36%, католика 185.504 или 15%, Цигана и Јевреја 12.282 или 1.00%. Те године било је, по Темелу, у Новопазарском санџаку око 142.000 душа, док је у оном дијелу што је по Берлинском конгресу пришао Црној Гори било, по Петермину, око 48.000 душа.⁶³ Кад се та оба броја одбију од наведеног броја душа у цијелом Вилајету, онда је те године у Босни и Херцеговини, у данашњим границама, било око 1.021.800 душа. Пошто у Новопазарском санџаку и оном дијелу Источне Херцеговине није било католика, то је у Босни и Херцеговини остао број католика око 185.504, а број муслимана и православних смањено за око 190.000, и то православних за око 110.000, а муслимана за око 80.000. Према томе, у границама данашње Босне и Херцеговине, било је око 1865 године: православних око 461.000, муслимана око 362.300, католика око 185.500 и осталих око 13.000, свега око 1.021.800.

Кад се упореди званични прорачун и овај Темелов, онда се запажају веће диференције. Тако је по званичном прорачуну у Босанском вилајету било око 1865 године око 1.442.000, док је по Темелу било тада око 1.211.700 душа. Диференција износи око 230.300. Званични прорачун наводи да је тада било у Вилајету око 689.500 православних, а по Темелу само 571.750; католика је по званичном било око 257.000, а по Темелу око 185.500; муслимана по званичном попису око 486.400 а по Темелу око 442.170; Цигана и Јевреја по званичном око 9.100, а по Темелу око 12.282. Сличне су веће диференције и у броју становништва у Босни и Херцеговини, у данашњим границама.

Те диференције настале су, углавном, отуда што се Темелов прорачун базира на броју кућа из 1851 године, која је произвољно помножио са 7, па онда томе броју додао још 10% тога броја на име прираштаја становништва за 15 година; затим што је турски прорачун несигуран и доста површан (очигледно прегони у броју католика, наводећи да их је било више за око 70.000 него што их Темел наводи према званичним католичким шематизмима).

Х. Кишерт наводи у већ споменутом дјелу за 1867 годину број православних и католика у Босни (без Херцеговине), држећи се католичких шематизама и званичног прорачуна. За католике наводи да их је те године било око 135.000, а за православне око 339.700. Они се бројеви знатно разликују од бројева напријед споменутих према

⁶² Gustav Thoemel: Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Ra-
n. Wien 1867, страна 76—78.

⁶³ Попис мјеста и житељства у Б. и Х. 1895. Сарајево 1896, страна XIV.

званичном прорачуну (Званични прорачун говори о преко 574.000 православних и католика, а овај Кипертов о свега око 474.000; 100.000 мање).

Русоов прорачун 1865 г. Русо, француски конзул у Босни, извјештава у „Bulletin de la société de géographie“ за 1866 (свеска јануар — фебруар), да у Босанском вилајету има 1.266.607 душа, и то у Босни 916.607, у Херцеговини 227.000 и у Новопазарском санџаку око 123.000. У Босни је према томе извјештају било православних 410.796, муслимана 355.461, католика 132.257, Цигана 9.965, Јевреја 2.180, странаца 1.947. У Новопазарском санџаку било је око 200 Јевреја и око 1.800 Цигана.

Русоови подаци слажу се доста приближно са Темеловим у укупном броју становника (диференција око 50.000). Релативно веће разлике су у броју становника у Новопазарском санџаку (разлика око 20.000), у Херцеговини (око 20.000), у Босни (у ужем смислу) (разлика око 10.000). Разлике по броју појединих вјера су релативно мање.

Са званичним прорачуном од 1865 године диференцирају се Русоовљеви подаци у свим ставкама; у неким доста осјетно. Укупни број становника разликује се за око 180.000 (у званичном прорачуну више). Званични прорачун показује и већи број православних (за око 90.000), католика (за око 70.000) и муслимана (за око 20.000).

За ово вријеме имамо и прорачун Франца Маурера, путописца⁶⁴ и још неких других писаца, као Карла Сакса и Е. де Сент-Мери, али се њихове процјене не разликују много од већ споменутих.

Званични прорачун 1871 г. Званични прорачун објављен у календару Селнаме 1871 године, наводи у Босни са Новопазарским санџаком 539.300 и у тадашњој Херцеговини 81.929 мушких глава — свега 621.229 мушких глава или око 1.242.458 душа,⁶⁵ и то: православних 452.624, муслимана 619.044, католика 156.768, Јевреја и Цигана 14.022. (Кад се одбије Новопазарски санџак и онај дио Херцеговине што је касније припао Црној Гори, у свему око 200.000 душа, онда је те године требало да буде у Босни и Херцеговини, у данашњим границама, око 1.042.000 душа, и то: православних око 340.000, католика око 156.000, муслимана око 541.000, осталих око 5.000).

⁶⁴ По Мауреру (Franz Maurer: Eine Reise durch Bosnien, die Savaland und Ungarn, Berlin) било је тих година у Б. и Х. (у ужем смислу) око 926.000 становника, и то: православних око 490.000, католика око 164.000, муслимана око 358.000 и осталих око 17.000. У цијелом Босанском вилајету било је по Мауреру око 1.051.000 становника.

⁶⁵ Наведено по Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und Hercegovina, Berlin 1877, страна 231. Блау се послужио државним прорачуном за 1288 годину по Хиџри (1871 год.).

Док је званични попис од 1851/52 показивао број православних и католика за око 260.000, а прорачун од 1865 године за око 460.000 већим од броја муслимана, показује овај трећи званични прорачун, који неки узимљу као други званични попис становника, број муслимана за око 10.000 већим од укупног броја католика и православних. Званични прорачун наводи ово знатно повећање муслиманског живља сигурно на рачун досељавања Муслимана из Србије 1866/67 године после је предаје градова (Роскијевић нише да се тада доселило 20.000 душа).

Кад се овај званични прорачун срани са оним прорачунима из 1865 године види се велика разлика. Док је прорачун од 1865 године показивао број становништва око 1.442.000, дотле овај, 6 година касније, показује само око 1.242.000, дакле мањак од око 200.000 душа. Тај мањак иде сигурно на рачун куге која је између 1865 и 1871 године харала у овим земљама, иначе се ова разлика не би могла ничим оправдати. Мањак је стварно још много већи, јер је према просјечном природном прираштају (1.50%) требало да 1871 године буде у Босанском вилајету око 1.575.000 душа, а оној је према званичном попису само око 1.242.000; тојест за око 343.000 мање. Толики би, дакле, требао да буде мањак због куге и других недаћа. Тај се мањак одразује, наравно, и на броју душа појединих вјера. Али се по званичној статистици није то догодило сразмјерно једнако са свима вјерама. Док су православни поређењем оба прорачуна изгубили око 237.000 душа (прије се тврдило да их има око 689.500 а сада само 452.600), а католика око 100.000 (прије се тврдило да их има 257.000, а сада само око 157.000), дотле муслимани нису изгубили него напротив добили и то око 133.000 (јер се прије тврдило да их има око 486.000, а сада око 619.000). То је сувише јасан и упадљив доказ слабости државне статистике и неприкривене намјере да се број муслимана из политичких разлога прикаже што већим.

Ковачевићев прорачун 1871. Томо Ковачевић спомиње у другом издању своје књиге „Опис Босне и Херцеговине“,⁶⁶ да у Босни и Херцеговини има „по новијим подацима“ преко 1.200.000 душа (православних преко 600.000, мухамеданаца око 350.000 и католика око 200.000). Ови се Ковачевићеви подаци слажу углавном са укупном сумом становништва, према прорачуну од 1871 године, али се не слажу у подацима за поједине вјере. Док званични прорачун тврди да је тих година (око 1871) било православних око 452.000, дотле Ковачевић тврди да их је било преко 600.000, тј. за око 150.000 више. Док званични попис тврди за муслимане да их има око 619.000, дотле Ковачевић тврди да их је било само око 350.000, тј. за око 269.000 мање. За католике тврди Ковачевић да их је више за око 50.000.

⁶⁶ Томо Ковачевић: Опис Босне и Херцеговине, друго прегледано и допуњено издање. Београд 1879.

Ковачевић не спомиње одакле је узео своје податке, па је тешко говорити о њиховој вјеродостојности.

Званични попис 1876 године. Нови званични попис требао се да обави 1876 године, двије године прије окупације. Попис се није могао извршити због устанка у Херцеговини и Бос. Крајини. Устанак је био већ захватио скоро $\frac{2}{3}$ Херцеговине и цијелу Крајину. Према званичним подацима, објављеним у календару Босна - Селнаме 1876 године, било је тада у Босанском вилајету око 1.263.700 душа, и то: муслимана 619.044 и иновјераца 644.656. Иако је од посљедњег прорачуна протекло 5 година, ипак се по овим подацима није број становништва скоро никако повећао (само за око 20.000). То је највише због тога што је у вријеме пописа већ пламтио устанак у Источној Херцеговини и у Бос. Крајини (оба почела 1875 године) и харала куга између 1871 и 1875 године. Да није било устанака и куге становништво би се према просјечном годишњем прираштају од 1.50% повећало за 5 година за око 104.000 душа, а не само за око 20.000. Како је на побуњеној територији живјело у то доба око 200.000 душа, које званични попис није могао пописати, он је узео одока број становника на тој територији, узимајући у обзир углавном само један дио становништва. Због тога је овај попис и сувише проблематичан и скроз нетачан. Само до јесени 1875 године пребјегло је у Аустрију око 40.000, а у Црну Гору око 30.000 душа. На Берлинском конгресу тврдио је Андраши да је на аустро-угарску територију пребјегло преко 200.000 душа (1875—1878).

Клаићев прорачун 1876 г. Вјекослав Клаић наводи у своме дјелу⁶⁷ да је око 1876 године било у Босанском вилајету 1.337.393 душа: Босна 1.151.972, а Херцеговина 185.421. По вјери да је било: православних 646.678 (48.40%), католика 207.1119 (15.50%), муслимана 480.596 (35.90%), Жидова 3.000 (око 0.20%), (Османлија и Турака било је 2.000 (око 0.10%), а Цигана 11.000 (око 0.80%).

Овај је број Клаићев апроксимативан као и остали приватни прорачуни. Он спомиње како је било несигурно и тешко израчунати број становника, јер се најприје званични попис вршио по кућама, а послје само по мушким главама, па су писци о овој ствари морали најприје помножити број кућа са 7 — 10 душа, а послје подвостружити број мушких глава. Како је, осим тога, за вријеме око 1875/8 године много становништва погинуло и разбјежало се, јер је у доба пописа устанак увелике бјеснио, навео је Клаић само приближне бројеве душа („по прилици означно“). При израчунавању држао се и званичног прорачуна по мушким главама и приватних

⁶⁷ Вјекослав Клаић: Босна — Подаци о земљопису и пописи Босне и Херцеговине I дио: Земљопис. Загреб 1878, стр. 72.

пописа по душама, па онда дао приближну процјену. Према свему томе и Клаићев је прорачун несигуран као и остали прорачуни.

Кад се упореди Клаићев прорачун са званичним пописом од 1876 године, види се да се они разилазе у многome, и у укупном броју становника, и у броју појединих вјера. Званични попис тврди да је те године било у Босанском вилајету око 1.263.000 душа, а Клаићев око 1.337.000, за преко 70.000 више. По званичном попису било је те године мухамеданаца око 620.000, а по Клаићевом око 480.000, за око 140.000 мање. Званични попис наводи за иновјерце око 644.500, а Клаићев око 856.000, за око 210.000 више. — Клаић не наводи одакле је узео своје податке о броју православних и католика одјелито.

Роскијевићев прорачун 1868. Аустриски генералштабни мајор Роскијевић Јохан пише у својој књизи „*Studien über Bosnien und Herzegovina*“, Leipzig u. Wien 1868, да је у Босанском вилајету, око 1868 године, било око 1.151.000 душа, и то: у Босни (у ужом смислу) 796.000, у Херцеговини 230.000 и у Новопазарском Санџаку 125.000. (Тај се број не слаже са оним који Роскијевић наводи кад говори о вјерама). У Босни је, по Роскијевићу, било тада 323.000 мухамеданаца, 460.000 православних, 135.000 католика и 5.200 Жидова, а у Херцеговини 60.000 мухамеданаца, 75.000 православних, 47.180 католика и 500 Жидова. У цијелом Вилајету, дакле, око 1.105.000 душа без Жидова. (Прије при набрајању свега становништва у Вилајету тврди да га има 1.151.000 а сада излази по душама само 1.105.000, — за 45.000 мање).

Посматрајући разне пописе становништва (и приватне и званичне), у Босанском вилајету за вријеме Турака, од 1807 — 1876 године, констатује се да су сви несигурни, а неки доста произвољни. Доброг пописа са стручним пописивачким апаратом није било, па су се писци морали ослањати на податке добивене обично на сумњив и несигуран начин. Званични су пописи, несумњиво, мањкави, својевољни и тенденциозни, а приватни, који обично не наводе врела, несигурни и нетачни уколико су се ослањали на званичне податке. (У службеном календару Босна — Селнаме доносили су апроксимативни статистички подаци о броју житељства у времену између појединих пописа, па је и то заводило приватне демографске писце). При публикавању броја становништва водили су рачуна, обично, и приватни и званични подаци о оној тенденцији да се прикрије број лица која су била обавезна на плаћање пореза или војнице. Најсигурнији су, изгледа, били подаци католичких шематизама, који су наводили податке о броју католика. Али ни они нису били без мана и извјесних тенденција.

Приватни и званични пописи диференцирали су се знатно. Приватни пописи наводе каткада већи, а каткада мањи број становника него званични пописи. Диференције иду и у стотине хиљада. Зва-

нични пописи показују одвећ отворену тенденцију да прикажу већи број муслимана, а мањи број иновјераца. То се радило из политичких разлога.

Званични подаци наводе све иновјерце заједно и не дијеле их, јер их је све сматрала једном те истом рајом, чија их се вјера много и не тиче.

И муслимани и немуслимати, наводећи број становника, водили су сигурно рачуна и о плаћању пореза и војнице.

По званичним подацима креће се однос муслимана према иновјерцима од 5 : 11 до 62 : 61. По приватним пописима обиљежен је тај однос углавном као 4 : 3 : 2 или 5 : 4 : 2 (православни, муслимани, католици).

Од 1851 до 1876 године, за 25 година, повећао се, по званичним пописима и прорачунима, број становништва у Босни и Херцеговини од око 1.078.000 на око 1.242.000, тојест, за око 200.000. То значи да је годишње повећање износило просјечно по 8.000, или 0,8%, иако је у нормалним приликама требало да буде повећање по око 15.000 годишње (или 1,50%). То је последица тога што су у времену од 1851 до 1876 дјеловали у Босни и Херцеговини ванредни демографски фактори (неродне године, епидемије, куге, колере, буне и устанци).

По званичним пописима кретао се проценат православних од 32,63% до 46,60%, проценат муслимана од 32,60% до 51,90%, проценат католика од 14,97% до 20,17%. По приватним пописима били су ти односни проценти другачији: за православне од 43% до 52,90%, за муслимане од 32,25% до 48,50%, за католике од 11,20% до 21,50%.

Узимајући у обзир несигурност и мањкавост и званичних и приватних пописа, може се рећи да је око 1875 године било у Босанском вилајету око 1.250.000, а у Босни и Херцеговини, у ужем смислу, око 1.050.000 душа. Према тој процјени била је у Босни и Херцеговини (у данашњим границама) мала густоћа, око 20 становника на један квадратни километар.

III.

СТАНОВНИШТВО ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРО-УГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1878—1918)

Године 1878 извршена је у политичком животу Босне и Херцеговине велика промјена. Мјесто турског режима, који је трајао преко 400 година, дошао је аустро-угарски. Ту промјену извршио је Берлински конгрес у љето 1878 године. Конгрес је, без питања народа, ријешио да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину, пошто је претходно од Босанског вилајета одузео Новопазарски сандак (нахије Новипазар, Сјеницу, Бијело Поље и Бихор, Трговиште, Колашин, Пљевља, Пријеполје и Нову Варош) и нахије никшићку и корјеничку (отргнуте од Мостарског санџака и додате Црној Гори). Нова територија Босне и Херцеговине била је велика 51.199.599 квадратних километара.

Нови режим извршио је знатне промјене у административно-политичком погледу. Врховна је управа сада заједничко министарство финансија у Бечу (Одјељење за Босну и Херцеговину). Њој је потчињена Земаљска влада у Сарајеву са својим чиновништвом, шефовима појединих одјељења и помоћним чиновничким особљем. Земља је подијељена на шест округа (сарајевски, травнички, бихаћки, бањалучки, мостарски и тузлански), а ови на срезове (котареве) и испоставе (политичке експозитуре). Срезови су подијељени на општине, а ове на махале и засеобе.⁶⁸

⁶⁸ Сарајевски округ захватио је срезове: Сарајево (град), Сарајево (срез), Чајничке, Фочу, Фојницу, Рогатицу, Високо и Вишеград, и испоставе: Горажде, Крепево, Калиновик, Трново, Вареш.

Тузлански округ захватио је срезове: Бијелину, Брчко, Грачаницу, Градачац, Кладањ, Маглај, Сребреницу, Тузлу (срез), Тузлу (град), Властеницу и Зворник, и испоставу Бос. Шамац.

Бањалучки округ захватио је срезове: Бањалуку (град), Бањалуку (срез), Дубицу, Градишку, Нови, Дервенту, Котор-Варош, Приједор, Прњавор, Тешан, и испоставе: Костајницу, Брод, Оцак, Козарац и Добој.

Бихаћки округ захватио је срезове: Бихаћ, Крупну, Цазин, Кључ, Сански Мост, Петровац, и испоставе: Дрвар, Кулен-Вакуф, Велику Кладуцу и Стари Мајдан.

Травнички округ захватио је срезове: Бугојно, Гламоч, Јајце, Ливно, Прозор, Травник, Вардар-Вакуф, Зеницу, Жепче, Жупањак, и испоставе: Доњи Вакуф, Горњи Вакуф, Купрес и Грахово.

Мостарски округ захватио је срезове: Билеће, Гајко, Коњиц, Љубиње, Љубушки, Мостар (град), Мостар (срез), Невесиње, Столац, Требиње, и испоставе: Бјелимић, Посушје, Улог и Чапљину.

Период миграција (исељавање и усељавање) који је стално био на дневном реду у Босни и Херцеговини још од XIV вијека и трајао непрестано у појачаној мјери кроз цео турски период, није престајао ни за вријеме аустро-угарског режима, само што су сада те миграције биле и спорије и у мањем обиму. Селило се из политичких, психичких и економских побуда, а усељавало из административних, политичких, економских и колонијалних разлога.

Одмах после окупације почело је досељавање чиновника, обртника, трговаца, занатлија и лица слободне професије. Чиновници су досељавани, или боље рећи довођени, у већем броју кроз све вријеме аустро-угарског режима, из Аустрије, Угарске и Њемачке зато што је режим имао повјерења у њих и што су му они доста и било вјерни и одаци. Спочетка, па и дуго после, било је чиновништво у Босни и Херцеговини у огромној већини досељено са стране (углавном из Аустрије, Угарске и Њемачке). Тек је при крају своје владавине Аустрија дозволила да се домаће становништво намјешта у чиновништво у већој мјери. Па ипак је крајем 1912 године било чиновништва страних поданика доста више него чиновника босанско-херцеговачких поданика. Према извјештају о управи Босне и Херцеговине за 1913 годину било је међу 13.266 босанско-херцеговачким чиновницима 5.559 (41.9%) чиновника босанско-херцеговачких поданика и 7.707 (58.10%) поданика Аустро-Угарске и Њемачке. — Аустро-Угарска је сматрала Босну и Херцеговину својом колонијом, коју је требало што више експлоатисати. Ради својих рачуна доводила је са стране не само стручно него и обично индустриско радништво. По рудницима и фабрикама били су искључиво странци, све административно и квалификовано особље. И занатлије, обртнике и трговце и лица слободне професије доводила је Аустрија са стране и размјештала их по свој Босни и Херцеговини. Опет њезини рачуни. Главни гро тих досељеника налазио се по већим градовима и индустријским средиштима. Осим тога је Аустрија, у духу своје колонијалне политике, доводила у ове земље земљорадничке колонисте и насељавала их по крајевима и срезовима гдје је живјело компактно домаће становништво и гдје је квалитет земље био добар и повољан. Тако су колонизирани Нијемци, Русини, Чеси и Пољаци по градинском, прњаворском, бијељинском, брчком, петровачком и крунском срезу. За потребе експлоатације рудника створене су колоније колониста са стране у близини рудника и фабрика (особито у зеничком, тешањском, жепачком и височком срезу).⁶⁹ По званичном попису од 1910 године било је у Босни и Херцеговини те године 114.591 (или 6.04%) досељеника са стране (страних поданика). Досељеници су из Аустрије (46.859), Угарске

⁶⁹ Колониста индустријских и пољопривредних било је око 50.000 (Нијемаца око 24.500, Пољака око 9.000, Русина око 7.400, Мађара око 2.500 и осталих око 5.000).

(61.151) и других држава (6.581).⁷⁰ Међутим број стварно досељених за 32 године (1879—1910) био је свакако много већи, јер је статистика рачунала само живе присутне досељенике, а потомство пријашњих досељеника рачунато је у домаће становништво.

Досељавале су се све вјере: релативно највише католици, па Јевреји и православни. Од муслимана се само мали број повратио натраг. Колико је стварно било досељавање не зна се, јер Аустрија из разних узрока није никада публиковала опште и дефинитивне податке.

Према званичним подацима, повећао се за 31 годину (1879—1910) број католика за 224.670. Да није било досељавања, порастао би број католика за ту периоду времена уз просјечни годишњи прираштај од 1.60%, за око 130.000. Међутим је фактички порастао за око 225.000. Диференција између та два броја, у износу од око 95.000, иде на рачун досељавања католика. И прираштај православног становништва, у износу од око 18.000 (диференција између стварног прираштаја од око 328.400 и прираштаја без досељавања у износу од око 310.000) иде на рачун досељавања православног елемента. Прираштај осталих због досељавања у износу од око 20.000 иде такођер на рачун досељавања. Муслимана се повратило свега око 4.000. Сви ти прираштаји у износу од 137.000 (95.000 + 18.000 + 20.000 + 4.000) иду на рачун досељавања. То је већи број од онога који у попису од 1910 године изначаје број страних поданика (114.591).

И овај број (од 137.700) је сигурно мањи него што је фактички био. Он је износио најмање од око 180.000 до 200.000, јер је Аустрија из политичких разлога крила број досељеника.

Као што Аустрија није објављивала потпуне и дефинитивне податке о броју досељеника, исто тако није објављивала опште и сигурне бројеве иссељеника; опет из разних, а највише политичких разлога. Зато се ни данас не зна колико се стварно за вријеме Аустрије иселило из Босне и Херцеговине. Исељавање из Босне и Херцеговине почело је одмах са доласком Аустрије па није престајало за све вријеме њене управе у овим земљама. Из политичко-психичког разлога селили су се муслимани и Срби. Муслимански елементи, који су се научили на своју једновјерну владу и уживали извјесне привилегије, нису могли да се помире са туђом иновјерном управом, која је поред тога увела режим терора и прозелитизма, и волели су да се иселе него да остану у земљи. Исељавање муслимана ове врсте било је особито јако у прво вријеме окупације, затим послеје устанка 1882 године, у коме су учествовали и Муслимани, па за вријеме Калајевог режима (1882—1903) и мусли-

⁷⁰ Међу досељеницима био је према званичном извештају од 1910 године велики број Нијемаца (преко 24.000), затим Мађара (око 6.500), Чехословака (око 7.000), Пољака (око 11.000), Русина (око 7.500), Аријута (око 275), Грка (око 50), Арапа (око 10) и других нација (око 20); досељеника страних народности за вријеме Аустрије било је дакле око 56.000. То је досељено становништво које се затекло за вријеме пописа од 1910 године.

манске вјерске аутономне борбе (1899—1909), последице анексије Босне и Херцеговине (1908) и за вријеме балканских ратова (1912—1914). Исељеници су ишли махом у Европску Турску и Азију.

Политичко - психолошки моменти исељавања муслимана појачавани су терором и разним прогонима од стране власти и агитацијом режима, који је нарочито желио да се исели што више тежачког свијета, па да на њихове земље насели своје колонисте из Аустро-Угарске и Немачке.

Највише се Муслимана иселило из великих градова и из Босанске Крајине (из срезова Бос. Градишка, Прњавор, Бихаћ, Цазин, Кључ, Нови). Мање их се иселило из остале Босне и Херцеговине. Већи број исељеника муслимана пада у године 1878—1883, 1883, 1891, 1892, 1899, 1900, 1901, 1909—1912. Број исељеника муслимана морао је бити свакако доста велик, кад је за вријеме балканских ратова (1912/13) могло бити на бојиштима у Европској Турској око 20.000 војника регрутованих из редова досељених босанско-херцеговачких муслимана у Турску.⁷¹ — Колико се Муслимана 1878—1914 године отселило из ових разлога, не зна се. Мисли се да их се отселило око 140.000 душа.

Из политичко - психолошких момената селили су се и Срби, иако у мањем броју. Срби су се исељавали највише одмах иза окупације и последице устанка 1882 године, за вријеме прквено - школске аутономне борбе, последице анексије, за вријеме српско - турског рата 1912 године и Првог свјетског рата 1914—1918. Српски устаници у Босанској Крајини и Херцеговини, који су стали много жртава, дигнути су да се извојује слобода, економско ослобођење и бољи живот и да се стресе тежки туђински јарам. Разочарани ријешењем Берлинског конгреса, које је испало супротно њиховој жељи, отселили су се многи Срби, не хтијући остати и даље под туђим господством. Отселили су се са махом у слободне српске државе — Србију и Црну Гору. У те слободне српске државе, а особито у Црну Гору, преселило се доста српског живља из Источне Херцеговине последице неуспјелог Ковачевићевог устанка 1882 године. Режимски терор и полицијски прогони, особито за вријеме аутономне борбе, отјерали су многе Србе из Босне и Херцеговине. Анексија, па последице балканских ратова и српско - аустријски рат били су узрок што је доста српског живља напустило ове крајеве. У српској и црногорској војсци 1912—1918 године учествовао је велики број Срба као добровољаца. Колико се Срба за вријеме аустро-угарског режима из политичких и националних разлога иселило, не зна се тачно. Свакако их је било доста — не мање од 30.000 до 40.000.

Економски разлози били су врло моћни потицаји за сеобу, која је захватала све вјере. Слабе економске прилике уопште, немогућност зараде, оскудица средстава за рад, мршаве и неплодне земље,

⁷¹ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1913, Wien 1913, страна 4.

особито у карсним и планинским крајевима које нису биле у стању да прехране вишак популације који је из године у годину био све већи, честе неродне и гладне године, неријешени аграрни и тешки кметовски односи који су погађали огроман дио цијелог становништва, конкуренције досељеника са стране и разне режимске шиканације, усмјерене да се отме што више плодне земље од домаћих (даје би се населили колонисти са стране, тешки порези и прирез, многобројне глобе, опште сиромаштво које је све више захватило — све је то силило наше људе да остављају своју родну грудну и да иду у далеке туђе земље, тражећи зараду за прехрану себе и оних код куће.

Исељеници због економских разлога ишли су најприје у сусједне државе, (Србију, Турску, Славонију, Хрватску и Далмацију), а послје у далеке земље Сјеверне и Јужне Америке и Аустралије, па најпослије у западне европске државе (особито у Француску, Немачку и Белгију). Исељавање у Америку почело је доста рано и било у јеку 1902—1907 године. Смањило се много кад је Сјеверна Америка до краја отежала прилив новог становништва из Европе. Највише је исељеника ове врсте из сиромашних крајева, карских и планинских предјела, који не могу да прехране своје становништво, а режим није предузимао ништа да поправи то зло стање и омогући сиромашним крајевима да добију пристојну зараду у плоднијим и бољим крајевима Босне и Херцеговине. У те сиромашне крајеве спадали су на првом мјесту срезови: љубушки, столачки, невесињски, гатачки, билећки, љубињски, требињски, гламочки, прозорски, доњовакуфски, коњички, вишеградски, чајнички, сребренички, власенички, зворнички, кладански, височки. Исељавања је било и из осталих срезова, скоро из свију.

Исељавање из економских разлога почело је доста рано, одмах послје окупације па се послје све више повећавало. Званични извјештаји о тим исељавањима нису публиковали у цјелини. Оно што се о томе писало у публикацијама о резултатима пописа становништва и у извјештајима о управи Босне и Херцеговине (1906—1913), недовољно је и само летимично, узгред спомињато.

Према званичном признању отселило се из Босне и Херцеговине у времену од 1883—1895 године око 15.000 душа⁷² од 1895—1910 око 50.000,⁷³ од 1910—1912 око 30.000.⁷⁴ То значи да се у времену од 1883—1912 године иселило из Босне и Херцеговине око 95.000 душа. Осим тога званични извјештај признаје да се у години 1881 и 1882 (за вријеме буке) отселило „неких 8.000 муслимана“ (православних и не спомиње).⁷⁴ Управа Босне и Херцеговине дакле при-

⁷² Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906. Загреб 1906, страна 14.

⁷³ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27-IX-1910, Сарајево 1912, страна XXV.

⁷⁴ Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906, стр. 9.

⁷⁴ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1913. Wien 1913, страна 4.

знаје да се од 1881—1912 отселио из Босне и Херцеговине око 103.000 душа. Овоме би требало још додати исељавање и одлазак из Босне и Херцеговине за вријеме од 1913—1918 године. Тих података немамо.

Овај званични број исељених са дозволом и отсељених без дозволе (заправо побјеглих) није потпуни, нетачан је и тенденциозан. Влада је настојала, на сваки начин, да прикрије фактички број исељеника како се не би тај факат у страном свијету рђаво тумачио за аустроугарску управу и стање у Босни и Херцеговини.

Фактички број исељеника из разних узрока био је доста већи. Он је износио око 260.000 душа и то око 160.000 из политичко-психолошких и националних и око 100.000 из економских узрока.*

Распоређај становништва по вјерама за вријеме Аустрије остао је углавном исти који је био и при крају турске владавине. Помјерили су се само проценти појединих вјера по појединим срезovima због исељавања и досељавања, али је то само у неколико случајева утицало на коначни просјечни проценат за срез или округ.

Муслимани су око 1910 године (последњи аустриски попис у Босни и Херцеговини) у апсолутној већини у срезovima: пазинском (78.58%), грачаничком (57.88%), фочанском (65.01%), чајничком (66.79%), кладањском (59.53%), тузланском (69.54%), зеничком (55.70%) и коњичком (53.89%), а у релативној већини у срезovima: бихаћком (47.81%), роњачком (49.68%), сребреничком (49.92%), височком (48.13%).

Православни су по попису од 1910 године у апсолутној већини у срезovima: бањалучком (70.96%), дубичком (82.94%), градишском (71.98%), крупском (64.81%), новском (76.06%), петровачком (78.83%), кључком (66.43%), которварошском (63.44%), маглајском (53.55%), приједорском (59.08%), пријаворском (60.89%), санско-мостском (61.41%), гламочком (77.26%), билећком (81.27%), гатачком (64.03%), варцар-вакуфском (79.61%), љубињском (58.40%), невесињском (71.06%), требињском (71.38%), бијељинском (70.57%), сарајевском (56.06%), власеничком (64.37%), зворничком (54.78%). У

* До тога се броја може доћи и посредним путем. Од 1879—1910 године (за 31 годину) повећао се, по званичним подацима број становништва за око 740.000 (1.898.044—1.158.164). Да није било досељавања и исељавања, повећао би се број становништва за то вријеме, уз просјечни годишњи прираштај од 1.60%, опет за 740.000. То би значило да се број исељеника надомјестио бројем досељеника, у једнаком броју. Како је тај број досељеника износио најмање око 180.000, то је, према овоме рачуну, број исељеника износио најмање око 180.000. Али је тај број несумњиво доста већи. Аустриска статистика наводи да је 1910 године, као што је прије речено, било у Босни и Херцеговини странаца око 114.600. Кад се узме у обзир да тај број странаца претставља само живе досељенике и да је за вријеме од 1879—1910 године умро доста велики број досељеника, онда је број досељеника сигурно био два пута већи (око 230.000). Тај број досељеника изједначаје се, по званичној статистици, са бројем исељеника, као што смо већ прије споменули. Према томе износио је око 1910 године око 230.000. Како је број исељеника био доста велики и после 1910 године, то је цијели број исељеника за вријеме Аустрије износио најмање око 260.000.

релативној већини били су у срезovima: градачачком (35.90%), јајачком (42.12%), тешањском (46.08%), вишеградском (48.62%).

Католици су за вријеме Аустрије (попис од 1910 године) били у апсолутној већини у срезovima: фојничком (63.19%), жупањачком (86.94%), ливањском (51.94%), љубушком (92.69%), мостарском (74.22%), прозорском (61.87%). У релативној већини били су у срезovima: дервентском (49.52%), брчком (38.87%), травничком (46.96%), жепачком (47.39%), бугојанском (34.57%), столачком (46.21%).

Попис 1879 године. Први попис становништва у Босни и Херцеговини за вријеме Аустрије извршен је 1879 године (3/VI). Тај је попис извршен према прописима који су тада за тај посао вриједили у Аустрији. Вршили су га слабо увијешбани пописивачи и доста нестручно особље, па је зато, како и сама босанско-херцеговачка управа признаје, био непотпун и несигуран¹⁵ иако је прије пописа извршено нумерисање кућа. Несигурност пописа је највише због сталне промјене становништва, долажење у Босну и одлажење из Босне. За вријеме ратних метежа и буна, које су почеле 1875 године у Босанској Крајини и у Херцеговини, разбјежало се много становништва у пограничне земље (у Хрватску, Далмацију, Славонију, Србију и Црну Гору), у огромној већини Срби православни. У борби против уласка Аустрије погинуло је много становништва (већином муслимани). Кад је извршена окупација, иселило се много муслиманског живља у Турску и православног у Србију и Црну Гору. На тај је начин број становништва у Босни и Херцеговини знатно опао, па је приликом пописа 1879 године било доста мање становништва него што га је требало бити, да су прилике биле нормалне. (Истина, после завршене окупације повратио се један дио избјеглог становништва, али је то био много мањи дио). Колико је погинуло, колико пропало у избјеглиштву и по абјеговима, а колико се иселило душа у размаку од 1875—1879 године, не зна се. Рачуна се да га је на тај начин нестало преко 150.000 душа. Да се прве године окупације није повратио извјестан број избјеглица, да се није доселило доста лица из Далмације, Лике и Славоније (скоро искључиво католичко становништво) и да није са новом управом дошао добар број странаца, као чиновници, занатлије и обртници и слободна професија, био би број становништва у Босни и Херцеговини за вријеме првог пописа 1879 године доста мањи.

Аустриска управа нашла је да је у Босни и Херцеговини 1879 године било 1.158.164 душа: православних 496.485 (42.88%), католика 209.391 (18.08%), муслимана 448.613 (38.75%) и осталих 3.675

¹⁵ Резултати пописа житељства у Б. и Х. 1910 године. Сарајево 1912.

(0.31%).⁷⁶ Густоћа становништва била је, према томе, око 22 становника на квадратном километру.

Попис 1885 године. Други попис становништва извршен је после 6 година (19/IV 1885 године); овога пута детаљније и поузданије, јер је сада тај посао вршио апарат састављен од стручњака.⁷⁷ По томе новом попису било је 1885 године у Босни и Херцеговини 1.336.091 становник: православних 571.250 (42.76%), католика 265.788 (19.88%), муслимана 492.710 (36.88%), осталих 6.343 (0.47%). За 6 година прирасло је становништво за 177.927 или за 15.40% (годишње око 2.56%). То је велики прираштај и не одговара нормалном проценту прираштаја као при годишњем прираштају доцнијих година, који се после 1885 године кретао између 1.40 и 1.74%. Тај би прираштај био још већи, да се у међувремену није иселио велики број домаћих и да се није догодила буна у Источној Херцеговини и једном дијелу Источне Босне (дуж босанско-херцеговачке границе од Суторине па на Дабар — Трусину — Улог — Борач — Загорје — Фоча — Међуречје — Горажде — Рогатица — Вишеград). За вријеме буне (1882) погинуло је доста православних и муслимана, већином сеоског становништва, много породица и житеља пребачено је у Турску и Црну Гору у збјегове, одакле се врло мали дио повратио. Да није било тога губитка, статистика би показивала још већу разлику између ова два прва званична пописа. Тај је велики прираштај углавном последица досељавања, које је почело одмах после окупације. Нормални прираштај за 6 година, узимајући да је просјечни годишњи прираштај око 1.60%, износио би око 115.800. Диференција између 177.900 (колики је стварни прираштај) и 115.800 (колико би био без досељавања) износио би око 62.100 душа. То треба да претставља број усељеника после првог пописа (повраћене избјеглице и нови досељеници). А кад се узме у обзир овај доста велики губитак за вријеме буне и емиграција домаћих, онда је број досељеника морао бити још много већи.

Међу досељеницима су били Срби, Хрвати, Нијемци, Чеси, Пољаци, Руси, Мађари. По занимању су били чиновници, слободна професија, занатлије, обртници, трговци, земљорадници и индустријски радници. Земљорадници су били спочетка махом Нијемци који су насељавани као колонисти по Посавини и Босанској Крајини. У то је доба већ било почело досељавање шумских и рударских стручних радника и разних колониста. По вјери су досељеници били у огромној већини католици и евангелисти. Зато је порастао ненормално број евангелика, за око 3.000 (100%), и католика за око 35.000

⁷⁶ Статистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине 1879., службено издање, Сарајево 1880.

⁷⁷ Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине од 19-IV-1885., службено издање Сарајево 1886.

преко нормале. Густоћа становништва по овом попису износила је око 25 душа на квадратни километар.

Попис 1895 године. Трећи званични попис извршен је после 10 година — 1895 године (10/IV). По томе попису било је те године у Босни и Херцеговини 1,568.092 душа: православних 673.246 (42.94%), муслимана 548.632 (34.99%), католика 334.142 (21.31%) и осталих 12.072 (0.76%).⁷⁸ Густоћа житељства била је око 30 душа на квадратни километар.

За 10 година прирасло је становништво за 232.000 или за 17.40% (годишње по 1.74%). Овај је прираштај нормалнији него онај од 1879—1885, како и он не претставља прави просјечни годишњи прираштај. Повећање десетогодишњег прираштаја иде на рачун досељавања које је настављено и даље, или боље рећи на рачун диференције између досељавања и исељавања, које је такођер настављено. Досељавали су се, као и пријашњих времена, чиновници, занатлије, трговци, обртници, индустријски радници, слободна професија и нарочито земљорадници колонисти, међу којима је био највећи број Нијемаца и Русина. Да није било досељавања са стране и исељавања из земље, нормално би за 10 година прирасло становништво од 1885—1895 уз просјечни годишњи прираштај од 1.60% за око 227.000. Вишак прираштаја, око 5.000 душа, претставља разлику између броја досељеника и броја исељеника. Према званичним подацима иселило се за тај период времена око 17.000. За 5000 треба да је вишак прираштаја већи, тј. да се доселило у то вријеме око 22.000 душа. Тај је број свакако мален и морао је бити већи, јер је врхунац досељавања колониста земљорадника падао управо у ово вријеме. Досељавање колониста опало је после 1900 године. Досељени земљорадници смјештани су највише у градишком, пријаворском, бањалучком, брчком и бијељинском срезу. Тада је настао онај велики број колонија по Босанској Крајини и Посавини.

У ово доба досељено је и много шумских и индустријских радника и стручњака и насељено по градовима, индустријским средиштима и већим насељима.

Попис 1910 године. Четврти, и последњи попис за вријеме Аустрије извршен је после 15 година (27/IX 1910 године). По томе попису било је тада у Босни и Херцеговини 1,898.044 душа: православних 825.918 (43.49%), муслимана 612.137 (32.25%), католика 434.061 (22.87%) и осталих 26.428 (13.9%).⁷⁹ Густоћа становништва 37 душа на квадратни километар. Годишњи прираштај 1.40%.

⁷⁸ Главни резултати пописа житељства у Б. и Х. 1895., службено издање, Сарајево 1896.

⁷⁹ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини 1910, службено издање, Сарајево 1912.

За 15 година прирасло је становништво за 329.952 (или за 21.42%, годишње просјечно по 1.40%). Прираст је за око 20.000 већи од нормалног прираштаја. Према званичном тумачењу оваква је ситуација настала због тога што се у томе размаку времена доселило у Босну и Херцеговину преко 70.000, а иселило преко 50.000. Диференција од 20.000 отишла је на пораст становништва.⁸⁰

Почето још од окупације, наставило се досељавање у све већој мјери. Досељеници су били, као што смо прије рекли, из редова чиновништва, радништва, земљорадника и занатлија. У овој периоди времена досељеници су се, осим чиновништва које је понамјештано по свој земљи, смјестили највише у пријаворском, вишеградском, сарајевском, жепачком и босанскопетровачком срезу (у огромној већини пољопривредни и индустријски колонисти).

Исељеници (преко 50.000) били су православци, католици и муслимани, они последњи у знатно већој мјери. Као што смо прије рекли, исељавало се из разних узрока, политичких, психолошких и економских. Овога пута исељавање је бил највише због неспособних и тешких аграрних прилика, због немогућности прехране сиромашних крајева, због шиканација и терора за вријеме аутономних борби (и православних и муслимана) и послје извршене анексије (1908). Исељеници су ишли у Турску, Малу Азију, Америку, Аустралију, Француску, Немачку, Белгију, Црну Гору и Србију. Муслимани су се највише исељавали из Босанске Крајине, православни из Источне Херцеговине, а католици из Западне Херцеговине. Исељавање у Сјеверну Америку било је најаче од 1902—1907 године.

Исељавање из политичко-психолошких и економских момената наставило се и послје анексије, у 1910, 1911 и 1912/13 години. По извјештају о управи Босне и Херцеговине од 1913 године иселило се од 1910—1912 године око 28.795 лица. Од тога је било муслимана огромна већина.⁸¹

Од 1895—1910 прирасли су православни за 152.172 (22.60%), католици за 99.919 (29.90%), муслимани за 63.505 (11.57%), грко-католици за 7.973 (48.91%), сефарди Јевреји за 2.490 (43.46%), други Јевреји за 1.165 (46.90%), евангелисти за 2.746 (76.38%).

По попису од 1910 године било је у Босни и Херцеговини: Срба и Хрвата 1.822.564 (96.02%), Словенаца 3.108 (0.16%), Јевреја 7.886 (0.42%), Нијемаца 22.968 (1.21%), Мађара 6.443 (0.34%), Чеха 7.045 (0.37%), Пољака 10.975 (0.58%), Русина 7.431 (0.39%), Словака 482 (0.03%), Италијана 2.462 (0.13%), Румуна 608 (0.03%), Бугара 96 (0.01%), Руса 28 (0.00%), Француза 35 (0.00%), Енглеза 12 (0.00%), Турака 129 (0.01%), Арапа 10 (0.00%), Ариauta 273 (0.01%), Грка 49 (0.00%), и других 21 (0.00%). По политичкој припадности било је

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1913. Wien 1913.

из Аустрије 46.859 (2.47%), из Угарске 61.151 (3.23%), из Босне и Херцеговине 1.783.453 (93.96%) и из осталих држава 6.581 (0.34%).

Послије 1910 године није Аустрија вршила више никакав попис. Године 1914 настале су ратне прилике па су се у популационом стању извршиле знатније измјене. Много лица погинуло у бојевима, много поумрло у позадини због тешких прилика, а много поубијано и поумрло политичких затвореника у затворима и логорима. Велики број б. х. добровољаца у ратовима од 1914—1918 погинуо је и пропао. Кад је послјепе завршетка рата 1914—1918 извршен попис, констатоване су зле посљедице свега тога.

За вријеме Аустрије порастао је број становништва за 31 годину (1879—1910) за 740.000 или за 64%. За то исто вријеме порастао је број православних од 496.485 на 825.418, тј. повећао се за 328.433 или за 66%. Број католика порастао је за 224.670 (од 209.391 на 434.061) или за 107%, а број муслимана за 163.524 (од 448.613 на 612.137) или за 36%. Пошто је просјечан прираштај код свих вјера, које живе у скоро једнаким приликама и на истом тлу, скоро једнак, то се констатује, узевши општи прираштај од 64% као нормалну основицу, да је прираштај православних око нормале, број католика скоро два пута већи од нормале, а број муслимана скоро два пута мањи од нормале. То су, углавном, посљедице досељавања једних, а исељавања других.⁸² Досељавање се углавном односи на католике који нису Хрвати и којих у вријеме окупације није скоро ни било у Босни и Херцеговини. (По званичном попису од 1910 године било је католика Чеха, Пољака, Нијемаца, Мађара, Словака и Словенаца око 60.000. Скоро су сви досељени за вријеме Аустрије).

Проценат појединих конфесија за вријеме Аустрије према цјелокупном становништву мијењао се код неких знатно. Код православних кретао се од 42.88% до 43.49% (тј. повећао се за 0.61%); код муслимана опао је од 38.73% на 32.25% (тј. опао је за 6.48%); код католика повећао се од 18.08% на 22.87% (тј. повећао се за 4.79%); код осталих попео се од 0.31% до 1.39% (тј. повећао се за 1.08%).

За режимску политику врло је карактеристичан пораст Јевреја, сесефарда, евангелика, гркокатолика и других мањих конфесија, који су скоро сви дошли са Аустријом. Њих је по попису од 1910 године било преко 18.000, док их у вријеме окупације није стварно било у Босни и Херцеговини. — Цигане званична статистика не спомиње никако. Сигурно их је водила под муслиманима, јер су муслиманске вјере. (1910 године могло их је бити око 10.000—12.000).

Пописи за вријеме Аустрије знатно су бољи од званичних за вријеме Турске. Вршени су, особито последња два, са стручним особљем и детаљно. Ови пописи били су у извјесној мјери тенденциозни.

⁸² Под католицима рачунати су Хрвати, Пољаци, Чеси, Нијемци, Мађари и друге нације католичке вјере, слично као што су под православним рачунати Срби и друге нације православне вјере.

иако је Аустрија настојала да то прикрије. У питању досељавања и иссељавања није хтела да публикује тачне податке и спомињала их је више узгред. Њеној политици није конвенирало да се знаде тачан број досељеника странаца. Исто тако није вољела да опширније говори ни о иссељавању домаћег становништва, на чему је она систематски радила.

IV.

СТАНОВНИШТВО ЗА ВРИЈЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918—1941)

Свршетком Првог свјетског рата (1914—1918) настале су у Босни и Херцеговини велике административно-политичке промјене. Аустриски режим, који је трајао 40 година, замјенио је нови режим, режим новоформиране Југославије, који је трајао 22 године.

Стара затечена административна подјела Босне и Херцеговине, у доба пропасти Аустрије, остала је углавном иста до формирања бановина (1929 године). Само су после 1922 године мјесто округа уведене области, чије су се територије углавном поклапале са територијама округа. Области су се звале именом пријашњих округа (сарајевска, бањалучка, мостарска, тузланска, бихаћка и травничка). Број срезова и испостава износио је сада 68.⁸³

Послије формирања бановина (1929) године расцјепкана је територија Босне и Херцеговине и поједини дијелови додијељени бановинама: врбаској, дринској, зетској и приморској. Врбаској бановини додијељени су срезови: бањалучки (град и срез), бихаћки, босанско-дубички, босанскоградички, босанско-крупски, босанско-новски, босанско-петровачки, цазински, дервентски, гламачки, грачанички, јајачки, кључки, которварошки, мркоњићградски, приједорски, пријаворски, сански, тешањски, и испоставе: Бос. Костајница, Бос. Грахово, Дрвар, Кулен-Вакуф, Бос. Борд, Ошак, Градачац, Маглај, Добој, Велика Кладуша, — Дринској бановини додијељени су срезови: бијељински, брчански, височки, вишеградски, власенички, жепачки, зенички, кладањски, рогатички, Сарајево (град), Сарајево (срез), сребренички, тузлански, фојнички, чајнички, зворнички, и испоставе: Бос. Шамац, Вареш, Завидовићи, Горазде. — Приморској бановини додељени су срезови: бугојански, коњички, ливањски, љубушки, мостарски, прозореки, томиславградски, травнички, и испоставе: Купрес, Посушје. — Зетској бановини додељени су срезови: столачки, трбињски, невесињски, билећки, гатачки, љубињски, фочански, и испоставе: Чапљина и Калиновик.

⁸³ Укинута су срезови: Тузла (град), Мостар (град) и испоставе: Крешево, Трново, Козарац, Стари Мајдан, Доњи Вакуф, Горњи Вакуф, Вјелемић и Улог. Формиране су нове испоставе: Велика Кладуша, Ошак и Завидовићи. Срезови Градачац и Маглај претворени су у испоставе.

Овако стање остало је непромијењено све до 1939 године. Те године формирала се нова Савска бановина. Стара Савска бановина повећала се сада цијелом територијом Приморске бановине и неким дијеловима Дринске, Зетске, Врбаске и Дунавске бановине. Том приликом смањила се пријашња територија Босне и Херцеговине за више од $612\frac{1}{2}$ км². Од Босне и Херцеговине одузети су срезови: дворски, дервентски и градачки из Врбаске бановине, травнички, брчански и фојнички, из Дринске бановине, бугојански, коњички, ливањски, љубушки, мостарски, прозорски, столачки, томиславградски из Приморске бановине.

Такво стање остало је до почетка рата 1941 године.

Распоређај становништва по вјерама за вријеме старе Југославије остао је скоро исти који је био и за вријеме Аустрије. Помјерила се само висина процента у неким срезовима, али то није углавном утицало на пријашњи распоређај.

По попису од године 1931 порастао је број срезова са муслиманском апсолутном већином за два среза: добојским (55%) и зворничким (52%), док је срез жепачки добио релативну већину (44%), а срезови бихаћки и сребренички немају више релативну већину. У сливовима ријека Босне, Спрече и Горње Дрине муслимани су и надаље у апсолутној већини.

По попису од 1931 године остали су православни у апсолутној већини у свим срезовима, у којима су били за вријеме Аустрије, осим у срезовима зворничком и градачком (онао проценат). Придошли су још срезови са апсолутном и релативном већином: бихаћки (43.70%), граховски (94.36%), јајачки (49.89%) и сребренички (53.30%). Православне масе су у претежној већини у сливовима ријека: Уне, Саве, Требишњице, Праче, Врбаса, Саве, Укрине и Доње Дрине.

Католици су по попису од 1931 године остали у апсолутној већини у свим срезовима у којима су били по попису од 1910 године, а само је срез градачки добио релативну већину (38.60%), а срез дервентски апсолутну (50.67%). Католичке масе налазиле су се у претежној већини у сливовима ријека Неретве, Требижата и Лашве.

За вријеме старе Југославије извршена су два пописа: 1921 (31-III) и 1931 (15-III) године.

Попис 1921 године. По попису од 1921 године било је у Босни и Херцеговини 1.889.929 душа.⁸⁴ Густоћа је износила 37.6 на км². Од присутног становништва било је: православних 829.162 (43.87%), католика 443.914 (23.48%), муслимана 588.247 (31.07%) и осталих 28.606 (1.58%). Када се резултати овога пописа упореде са резултатима пописа од 1910 године и са апроксимативним прорачуном ко-

⁸⁴ Резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. Београд 1924.

лико би 1921 године било душа у Босни и Херцеговини да није било рата, констатује се, да је за вријеме рата и одмах после рата пропао цио прираштај за 11 година (1910—1920), тј. пропало је око 320.000 (погинуло у ратовима, померло због ратних неприлика, померло у логорима и затворима, побијено од власти и иселило се одмах после рата).⁸⁵ Дobar дио странаца, Чеха, Пољака, Словака, Нијемаца, Мађара и Русина отселио се из Босне и Херцеговине одмах после свршетка рата и отишло у своје националне државе. У званичном Алманаху Краљевине Југославије (IV свезак, Београд 1931) тврди се, да је за вријеме од 1910—1920 године на цијелој територије Кр. Југославије констатован апсолутни губитак становника од 608.000. Према томе, губитак Босне и Херцеговине за то вријеме износио је више од половине цијелог губитка Југославије (око 53%).

Овај попис није био детаљан и потпуно тачан. То признају и власти које су вршиле попис. Према томе су и резултати пописа релативни.

У губитку од око 320.000 учествовали су и Срби, и Хрвати, и муслимани. Али то учествовање није било пропорционално броју становника појединих вјера и народности. Да није било рата, порастао би број православних, са просјечним нормалним прираштајем, од око 825.900 на око 970.000 (више за око 145.000), број католика од око 434.000 на око 500.000 (више за око 60.000), муслимана од око 612.000 на око 710.000 (више за око 98.000). Изгубили су дакле православни око 145.000, католици око 60.000 и муслимани око 98.000. Однос губитака православних, муслимана и католика био би дакле као 145 : 98 : 60, а нормални однос 1910 године био је 4 : 3 : 2. Губитак је православних био и процентуално и апсолутно много већи, већи него губитак муслимана и католика заједно. (Рачуна се да је тај губитак био најмање око 200.000). То се из званичног пописа не види, а познато је да је по логорима и затворима био скоро искључиво православни елеменат, да су у добровољцима такођер скоро једино били православни, да су убијани скоро само православни и да је у рату гинуло православних барем у сразмјери своје популације. Због тога је овај попис само приближан, нетачан и доста површан, па би се могло рећи и својеволан (тенденциозан).

Попис 1931 године. Много је бољи и детаљнији други попис, онај од 1931 године. Извршен је у мјесецу марту. Вршен је са више тачности, пажње и детаљније него онај од 1921 године. По томе попису било је у Босни и Херцеговини 2.323.555 душа, и то: православних 1.028.134 (44.25%), католика 547.948 (23.58%), муслимана 718.079 (30.90%), осталих 29.330 (1.27%). Густоћа становништва износила је око 45.10 душа на км².

⁸⁵ По службеним подацима померло је у Босни и Херцеговини за вријеме рата саме дјеце испод 10 година 100.986, што чини 200% нормалног умирања (Напори Б и Х., Сарајево 1929, стр. 233).

За 10 година (од 1921—1931), повећао се број становништва за око 434.000 или за 20,35% (годишњи прираштај 2,03%).

Исељавање, особито из економских разлога, наставило се и за вријеме старе Југославије. Сушне и неродне године и мршава земља по карсним и планинским крајевима присиљавали су вишак популације, који се није могао да прехрани на рођеној грудн и који није налазио зараде у земљи, да се седи. За зарадом ишло се у Америку (Јужну), Аустралију, Канаду, Француску, Белгију и свуда гдје се чадало наћи зараде. Много се народа из Босне и Херцеговине отселило у плодније крајеве на сјеверу државе: у Сријем, Банат и Бачку. Досељеници су тамо заузимали земље које су напустили отселини Нијемци и Мађари после стварања Југославије. Број тих исељеника био је доста велик. Колики, не зна се. На сваки је начин број исељеника утицао на коначни резултат пописа, па је број становништва 1931 године морао бити већи него што га исказује званични попис. Неког већег усељавања које би се морало узети у калкулације није било.

Популационо стање у Босни и Херцеговини промијенило се знатно 1939 године, када је формирана нова Савска бановина и од Босне и Херцеговине отргнуто територије око 612½ км² и око 712.000 душа (према апроксимативном прорачуну становништва 1939 године у доба стварања нове Савске бановине и уз проценат прираштаја од 2%, колики је у то доба узимао Државни статистички завод). У отргнутом дијелу Босне и Херцеговине било је католика око 62%, православних око 13%, муслимана око 20% и осталих око 5%, а у преосталом дијелу Босне и Херцеговине православних око 53%, муслимана око 34%, католика око 12% и осталих око 1%.

За вријеме старе Југославије био је проценат становника у Босни и Херцеговини до 1939 године код свих вјера исти какав је био при слому Аустрије: код православних око 44%, код муслимана око 31% и код католика око 23%. После 1939 промијенио се тај проценат знатно, као што се напријед споменуло.

Пописи за вријеме старе Југославије вршени су са различитом тачношћу. Попис од 1921 године био је површан и само онај од 1931 године тачнији, стручнији и озбиљнији. Пописивачи су били стручни људи. И за ове пописе може се узети, да су у извјесном смислу тенденциозни. Нарочито се избјегавало да говори о исељавању и његовом утицају на коначни резултат пописа.

V.

СТАНОВНИШТВО ЗА ВРИЈЕМЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Од 1941—1945 налазила се Босна и Херцеговина у ванредном стању. Водио се крвави Ослободилачки рат са окупатором и његовим помагачима. За вријеме четворогодишње Ослободилачке борбе погинула је и нестала велика маса народа. Осим тога побили су окупатор и његови помагачи огроман број становништва, особито православних и Јевреја. За вријеме овога рата погинули су или се отселили из Босне и Херцеговине скоро сви странци (особито Мађари и Нијемци), па је остало скоро чисто становништво српско—хрватске народне заједнице.

Завршетком рата нестало је старог режима који је трајао 22 године и Босна и Херцеговина проглашене су Народном републиком, ушавши у склоп Федеративне Републике Југославије.

Послије рата 1941—1945 успоставила се поново политички стара територија Босне и Херцеговине као административна јединица, најприје под именом Федералне Републике Босне и Херцеговине, па послије под именом Народне Републике Босне и Херцеговине. Поново успостављање административно-политичка територијална јединица износи онолико колико је износила за вријеме Аустрије и прије формирања бановина у старој Југославији (око 51.200 км²).

За вријеме рата 1941—1945 и послије рата настају у Југославији основне измјене у сваком правцу. Из капиталистичког режима улази се у социјалистички. Стари темељи друштвене и државне организације, стари систем рада, стари погледи на јавни живот и дјеловање свих слојева народа мијењају се и замјењују новим друштвеним и државним поретком, новом социјалистичком привредом, новом организацијом цјелокупног рада у духу народне демократије.

Још у току Народно-ослободилачке борбе почело се на ослобођеној територији са изградњом новог социјалистичког поретка, заснованог на народној власти као основној и угајној подлози цјелокупног јавног живота. Одлуком Авној-а (од 29/IX—1943) створена је Демократска Федеративна Југославија и у њој засебна федерална јединица Босна и Херцеговина. Одлуком Завнобих-а (од 1/VII-1944) подијељена је Босна и Херцеговина на области, округе, срезове, општине, градове и села. Народну власт у селу, граду и општини претстављају

Народно-ослободилачки одбори села, општине и града, а у срезу округу и области среске, окружне и обласне народно-ослободилачке скупштине.

Послије завршетка рата донијела је Уставотворна скупштина Народне Републике Босне и Херцеговине Устав НРБиХ и обнародовала га 31 децембра 1946 године. По томе Уставу, НРБиХ саставни је дио Федеративне Народне Републике Југославије и обухвата подручја бањалучког, бихаћког, добојског, херцеговачког, сарајевског, травничког, тузланског округа и подручја града Сарајева према границама Босне и Херцеговине за вријеме Аустрије.

Највиши органи Народне власти НРБиХ су: Народна скупштина и Президијум Народне Републике Босне и Херцеговине.

Народна скупштина, изабрана на четири године на основу општег, једнаког и непосредног изборног права тајним гласањем, је претставник Народног суверенитета и врховни орган државне власти у Републици.

Из редова народних посланика бира Народна скупштина Президијум Народне Републике Босне и Херцеговине, који се састоји од претсједника, три потпретсједника, секретара и највише 20 чланова. Президијум врши Уставом одређене му послове и одговара за свој рад Народној скупштини.

Највиши извршни и управни орган државне власти НРБиХ је Влада Народне Републике Босне и Херцеговине, коју именује и разрјешује Народна скупштина. Владу сачињавају: претсједник, један или више потпретсједника, министри, претсједник Републиканске планске комисије и претсједник Републиканске контролне комисије (Чл. 82 Устава). — Министарства Народне Републике Босне и Херцеговине су савезно-републиканска (Министарство унутрашњих послова, Министарство правосуђа, Министарство финансија, Министарство трговине и снабдјевања, Министарство индустрије и рударства, Министарство пољопривреде, Министарство шумарства, Министарство грађевина и Министарство рада) и републиканска (Министарство просвјете, Министарство народног здравља и социјалног старања, Министарство комуналних послова) (Члан 87 Устава).

Органи државне власти у административно-територијалним јединицама јесу Народни одбори по селима, варошима, градовима, градским реонима, срезовима и окрузима. Народне одборе мјеста, градских насеља и градских реона, у степену мјесног народног одбора, бирају грађани на двије године, а Народне одборе градских реона и градова, у степену среског народног одбора, срезова и округа, на три године. Народни одбори су највиши органи државне власти у односним пословима локалног значаја на своме подручју.

Законом о територијалној подјели Федералне Босне и Херцеговине на округе, срезове и подручја мјесних народних одбора (од 16/VIII—1945) и Уредбом о одређивању подручја народних одбора и установању сједишта мјесних народних одбора (од 27/VIII—1945)

одеређене су границе и број округа, срезова и мјесних народних одбора, одређена подручја народних одбора и установљена сједишта мјесних народних одбора.

По закону о територијалној подјели (од 1945 године) подијељена је Федерална Босна и Херцеговина на седам округа (бањалучки са сједиштем у Бањој Луци, бихаћки са сједиштем у Бихаћу, добојски са сједиштем у Добоју, херцеговачки са сједиштем у Мостару, сарајевски са сједиштем у Сарајеву, травнички са сједиштем у Травнику и тузлански са сједиштем у Тузли). Град Сарајево добио је карактер округа, а градови: Бања Лука, Бихаћ, Мостар, Зеница, Травник, Тузла, Бијељина и Брчко издвојени у самостална подручја народне власти. Окрузи су подијељени на срезове, у свему 77 (бањалучки округ 13, бихаћки 8, добојски 11, херцеговачки 12, сарајевски 12, травнички 9, тузлански 12), а срезови на мјесне народне одборе, у свему 1293 (бањалучки округ на 222, бихаћки на 145, добојски на 146, херцеговачки на 172, сарајевски на 239, травнички на 159 и тузлански на 210). Срезови обухватају више подручја мјесних народних одбора који су повезани у једну природну економску цјелину и који имају једнаке економске, културне и административне интересе. Градови су мјеста која се по броју становника, развијеној привредној структури и већем привредном и културном значају разликују од осталих мјеста, те се издваја из административног састава среза и образује посебну административно-територијалну јединицу. Подручја мјесних народних одбора као административно-територијалних јединица сачињавају једно или више насељених мјеста.

Овом подјелом територије Народне Републике Босне и Херцеговине обухваћено је и градско и сеоско становништво. Само је под именом града издвојено 14 градова са неколико градских реона, а остало, и вароши, и варошице, и насеља по срединштима срезова, као и подручја мјесних народних одбора, спада у једну категорију, јер је тенденција да и они постепено постану насеља са свим атрибутима градова, као што је општа тенденција у социјалистичком поретку да сви становници живе релативно једнако високим културним, социјалним и политичким нивоом живота.

Избор одборника за народне одборе, за окружне, среске, градске, реонске и мјесне народне одборе, регулисан је по закону о избору тих одборника од 1945 и 1947 године.

Уредбом о реорганизацији управног апарата народних одбора од 20/IX—1948 извршене су неке измјене у Закону о устројству народних одбора у Федералној Босни и Херцеговини. Те измјене тичу се извршних одбора среских и градских народних одбора. Умјесто дотадањих отејека оснивају се повјереништва за поједине гране државне управе. Извршни одбори среских, односно градских народних одбора, имају сада: и контролну комисију и повјереништво: за трговину и снабдјевање, за комуналне послове, за индустрију и занатство, за финансије, за просвјету и културу, за народно здравље, за соци-

јално старање, за локални саобраћај и повјереништво за рад. Поред тога срески извршни одбори имају и повјереништва за пољопривреду и шумарство, а градски извршни одбори повјереништва за грађевине и туризам.

Законом о административној подјели Народне Републике Босне и Херцеговине од 27/VI—1947 извршене су неке измјене у пријашњој административно-територијалној подјели. Укинуте су области, број округа сведен на четири (бањалучки, мостарски, сарајевски, тузлански), број срезова смањен на 65 (бањалучки округ 20, мостарски 13, сарајевски 12 и тузлански 20) и број градова са засебним подручјем повећан на 13 (Сарајево, Бања Лука, Приједор, Бихаћ, Мостар, Зеница, Травник, Бијељина, Брчко, Тузла, Добој, Дервента, Јајце).

У развоју изградње народне власти преноси се тежиште народне власти све више на мјесне и среске народне одборе, са тенденцијом да у управи земље учествују што шири слојеви народа и да више народне власти добијају више карактер контролне власти. У јулу 1952 године извршена је у томе смислу реорганизација народних одбора (Закон о народним одборима општина од 21/VII—1952 и Закон о народним одборима срезова од 21/VII-1952). Сва власт, извршна и законодавна, преноси се на пленуме народних одбора (општина), а извршни одбори народних одбора укидају се. На тај начин постају народни одбори стварно највиши органи државне власти на своме подручју.

По Закону о народним одборима општина (од 21/VII—1952) „народни одбор општине је као локални орган државне власти орган народног самоуправљања у општини. Он усмјерава и обезбјеђује привредни и културни развој општине, утврђује и развија социјалистичке односе и правни поредак и врши друге законом одређене задатке. Народни одбор је највиши орган државне власти општине и њему су подређени локални органи управе. Он врши све послове од непосредног интереса за привредни, комунални, социјални и културни развој општине“. У надлежност народног одбора општине спадају: буџет, унапређење привреде и индустрије, трговине и занатства, културне и здравствене потребе села и града, подизање школа и болница, изградња путева, водовода и других комуналних објеката, заштита мајке и дјете, одржавање локалног реда и мира и уопште побољшање материјалних услова за живот.

Пленуми народних одбора бирају своје непосредне органе — савјете народних одбора општина — преко којих спроводе све своје одлуке (Општине које имају 2.000—5.000 становника бирају 13—18 одборника; општине са 5.000—10.000 становника бирају 18—25 одборника, а општине са преко 10.000 становника бирају 25—35 одборника). Савјети имају свога претсједника, секретара и потпретсједника.

Народни одбори градова или градске општине и Народни одбори срезова врше све послове од непосредног интереса за привредни, комунални, социјални и културни развој среза и града као цјели-

не. Сачињавају их градска вијећа и вијећа произвођача. Градско вијеће има 30—70 одборника (може се повећати и до 100), а вијећа произвођача око половине тога броја. Народни одбор градске општине или среза врши своје послове на посебним и заједничким сједницама вијећа, а управне послове преко својих комуналних органа. Сједнице градског вијећа и вијећа произвођача одржавају се одвојено. На заједничкој сједници одборника градског вијећа и вијећа произвођача бирају се претсједник и потпретсједник Народног одбора града и чланови заједничких комора, као и претсједник и чланови Савета народног одбора.

„Одборнике вијећа произвођача бирају преко изборних комисија: радници и службеници привредних предузећа, земљорадници учлањени у земљорадничким задругама и занатски мајстори, помоћници и радници запослени у занатским радњама и радионицама, односно удружени у занатским задругама који учествују у производњи, транспорту и трговини на подручју среза односно града, под условом да уживају опште бирачко право (не могу бити бирани за одборнике вијећа произвођача директор предузећа и лица чији положај одговара положају одборника“ (Члан 2). Укупан број мандата одборника вијећа произвођача распоређује се на поједине привредне области сразмјерно постотку који произвођачи обухваћени појединим привредним областима учествују у остварењу укупног друштвеног производа среза односно града. Изборе за вијећа произвођача расписује Президијум народне скупштине. Избори се врше преко изборних јединица. Свака изборна јединица бира по једног одборника.

Године 1951/52 укинута су окрузи и формиране нове јединице под именом општине, па се данас Народна Република Босна и Херцеговина дијели на срезове и мјесне народне одборе (општине). Срезава има 67 и то: мостарски, билаћки, чапљински, гатачки, коњички, невенски, столачки, требињски, посушки, бањалучки, дубички, градишки, новски, сански, кључки, цазински, которварошки, прњаворски, србачки, приједорски, бихаћки, мркоњићградски, крушки, босанскограховски, љубушки, лингички, (широкобријегски), дивањски, дувањски, прозореки, петровачки, фочански, дрварски, јајачки, гламочки, великокладушки, гораждански, роготички, варешки, кисељачки, вишеградски, сокољачки, височки, зенички, сарајевски, травнички, бугојански, калиновачки, бијељински, босанскошамачки, брчански, градачачки, кладањски, лопарски, сребренички, тузлански, власенички, зворнички, босанскоброеки, добојски, дервентски, грачанички, олачки, маглајски, завидовички, теслићки, модрички, тешањски. Осим тога у административном погледу формиран су градови као засебна административна подручја и градови са посебним правима. Градови као засебна административна подручја су: Бања Лука, Мостар, Сарајево, Тузла и Зеница, а градови са посебним правима: Бихаћ, Бијељина, Бос. Брод, Брчко, Бугојно, Дрвента, Добој, Фоча, Горажде, Јајце,

Коњиц, Ливно, Приједор, Сански Мост, Теслић, Травник, Требиње, Вареш, Високо и Зворник.

Мјесних народних одбора има 417, и то: одбори за 53 градеке општине, за 3 општине у саставу града Сарајева (Долац, Илиџа и Во-гошћа) и за 361 општину. Среских вијећа има 66, а градских вијећа 5 (Сарајево, Бања Лука, Мостар, Тузла и Зеница).

На изборима за народне одборе, који су одржани 7 новембра 1952 године у НРБиХ изабрано је 11.864 одборника, и то: 2829 за среска вијећа, 250 за градека вијећа и 8785 за одборе општина, градских општина и градских општина са посебним правима.

Пун попис становништва у новој административно-политичкој јединици Босни и Херцеговини није извршен одмах после свршеног рата па се не зна тачно колико је одмах после свршеног рата било становништва у Босни и Херцеговини.

Попис 1948 године. Први потпуни попис у Народној Републици Босни и Херцеговини извршен је у марту 1948 (15-III године, кад је извршен и попис по осталим републикама Федеративне Народне Републике Југославије. Попис је извршен стручно, детаљно и у цијелости. Становништво је пописано по занимању, полу, народности, писмености итд.

По томе попису био је у то доба у НР Б и Х 2.656.283 душа (1.237.396 мушких и 1.327.887 женских).⁸⁶ Густоћа становништва била је око 49.33 становника на км². То је досада највећа констатована густоћа.⁸⁷

Од 2.565.283 становника било је православних 1.067.728 (513.884 мушких и 553.844 женских) или 41.62%, католика 580.970 (271.886 мушких и 308.904 женских) или 22.61%, муслимана 890.094 (442.103 мушких и 448.687 женских) или 34.71%. При попису декларисало се 71.125 муслимана као Срби, а 24.914 као Хрвати.

По народности било је: Срба (православних и муслимана) 1.136.116 (44.39%), Хрвата (католика и муслимана) 614.142 (23.61%), Муслимана неопредељених 783.384 (30.95%), Словенаца 4.328 (0.16%), Македонаца 676 (0.026%), Црногораца 3.087 (0.12%), Бугара 94 (0.003%), Чеха, 1.976 (0.08%), Словака 275 (0.012%), осталих Словена 10.576 (0.52%) и националних мањина несловена 5.659 (0.22%). Словена је било у свему 2.559.696 или 99.78% свега становништва (статистички годишњак НР БиХ 1945—1953).

Расподјела појединих вјера на територији Босне и Херцеговине после свршеног рата 1941—1945 не разликује се много од распо-

⁸⁶ Цитирано према „Информативном приручнику о Босни и Херцеговини“ за 1951, број 7/8.

⁸⁷ По Јуклићеву процјени била је око 1840 године густоћа око 18 душа на км²; године 1876, по турској процјени, око 20; год. 1879, по првом попису под Аустријом, око 22; године 1910, по последњем попису под Аустријом, 37,5 и 1931 године око 45 по попису у Кр. Југославији.

дјеле прије рата. Велики губици за вријеме рата одразили су се на апсолутни број вјера по појединим срезovima, али су ипак коначни резултати остали углавном исти са незнатнијом измјеном.

У попису у „Информативном приручнику“ приказан је попис по областима: бањалучкој, сарајевској, мостарској и тузланској. Бањалучка област обухвата срезове: бањалучки (град), бањалучки (срез), дубички, градишки, граховски, крупски, новски, петровачки, цазински, дервентски, гламочки, кључки, которварошки, мркоњићградски, србачки, прњаворски, санскомостски, великокладушки, бихаћки, (град), бихићки, (срез), јајачки (град), јајачки (срез), приједорски (град), приједорски (срез); у свему 24 среза. То је скоро потпуно област Босанске Крајине и Босанске Посавине (бањалучки и бихаћки округ) где је православни елемент имао према свим пријашњим пописима апсолутну већину од просјечно 60% свега становништва на тој широкој области. По попису од 1948 године, која обухвата такођер 24 среза, православно становништво чини на овој територији око 59%. У мостарској области која обухвата 14 срезова (билећки, чапљински, гатачки, коњички, ливањски, љубушки, мостарски (град), мостарски (срез), прозорски, столачки, широкобријегски, требињски, дувањски и невесињски) били су католици 1931 године у апсолутној већини становништва, преко 50%. Према попису од 1948 године имају католици опет апсолутну већину, али је повећан проценат, преко 64%. — У сарајевској области, која обухвата 17 срезова: (бугојански, фочански, гораждански, фојнички, рогатички, сарајевски (град), сарајевски (срез), травнички (град), травнички (срез), варешки, височки, вишеградски, власенички, зенички (град), зенички (срез), завидовићки, сокољачки) није ни једна вјера 1931 године била у апсолутној већини. Муслимани су имали релативну већину, око 42%, а православни око 30% и католици око 24%. По попису од 1948 године нема опет ни једна вјера апсолутну већину. Само се проценат припадника појединих вјера измијенио. Сада имају Муслимани релативну већину (преко 45%), а православни око 32% и католици око 20%.

У области тузланској, која обухвата 23 среза (бијељински (град), ~~бијељински~~ (срез), Брчко (град), брчки (срез), Дервента (град), дервентски (срез), Добој (град), добојски (срез), Тузла (град), тузлански (срез), босанскошамачки, босанскобродски, грачанички, кладањски, донарски, маглајски, модрички, оџачки, сребренички, теслићки, тешањски, зворнички, градачачки) није по попису од 1931 године имала ни једна вјера апсолутну већину. Православни су имали релативну већину (око 41%), а муслимани око 36% и католици око 22%. По попису од 1948 године имају Муслимани релативну већину, око 40%, а православни око 39% и католици око 21%.

Колики је губитак Босне и Херцеговине у животима за вријеме рата 1941—1945, не зна се. У „Информативном приручнику о Босни и Херцеговини“ за 1951 годину наводи се да је Босна и Херцеговина

по броју људских и материјалних жртава релативно највише страда-
ла од свих покрајина Федеративне Народне Републике Југославије и
да губици износе око 700.000. „Географски и други услови били су
разлог да је постала жариште устанка. У њој је скоро цијело вријеме
боравио Врховни штаб и најзначајније битке у току Народноослобо-
дилачког рата вођене су на њеној територији. За вријеме окупације,
а нарочито приликом офанзива против Народноослободилачке вој-
ске, окупатор и његове слуге масовно су уништавали, затварали, му-
чили и интернирали становништво, а уз то разарали и пљачкали све
до чега су дошли. Тако су у току рата уништена и опљачкана читава
насеља, опустошени читави срезови, становништво поубијано или
расељено, а имовина разнесена или упропашћена. Свршетак рата за-
текао је Босну и Херцеговину у рушевинама, станбене зграде, саобра-
ћај, индустрија и други објекти пружали су слике праве пустош⁸⁷.”

Према подацима Земаљске комисије за утврђивање ратне штете
у Босни и Херцеговини износио је број изгубљених живота у масов-
ним и појединачним убијањима, побијених и несталих у логорима у
Босни и Херцеговини, 174.084. Овај број није обухватио све губитке.
Нису урачуната војна лица која су погинула у НОБ, ни војна лица
погинула као припадници непријатељских формација; нису урачуна-
ти ни губици због болести и других посљедица ратних недаћа.⁸⁸

Колики су сви ти губици могу се приближно утврдити и рачун-
ским путем.

Године 1931 било је у Босни и Херцеговини 2.323.555.⁸⁹ Да
није било рата и ратних недаћа порастао би тај број за 17 година
(до 1948 године) и уз просјечан годишњи прираштај од 2%⁹⁰ на око
3.253.537. Пораст би био око 929. 582. По попису од 1948 године није
становништво од 1931 до 1948 године порасло за толико него само за
241.728. (2.565.283—2.323.555). Разлика у износу од око 687.854 је
приближан губитак за вријеме рата. Тај је губитак стварно још и већи
кад се узме у обзир да су при попису од 1948 године у становништво
Босне и Херцеговине урачунати и многобројни досељеници из Ново-
пазарског санџака за вријеме рата. Зато се може као приближан број
губитака узети око 700.000.

Губитак од око 700.000 је прилог Босне и Херцеговине за изво-
јевање слободе, демократских права и народне власти. Кад се узме
у обзир, да је цијела Југославија имала око 1.700.000 ратних жртава,
онда је Босна и Херцеговина и овога пута учествовала у општем
броју жртава са великим и несразмјерним бројем, са око 41% свих
ратних губитака у Југославији.

⁸⁷ По „Информативном приручнику о Б. и Х.“ за 1951 годину,
страница 219.

⁸⁸ Види Ђ. Пејановић, становништво, школство и писменост у Б. и Х.,
Сарајево 1939 године.

⁸⁹ Толики је просјечни годишњи проценат прираштаја рачунао прије
рата Централни статистички завод у Београду.

У губитку од око 700.000 учествовале су све вјере и све нације у Босни и Херцеговини. Највише су релативно страдали Јевреји (изгубили скоро све своје становништво). Велике губитке претрпели су и Хрвати и муслимани, али су највише бројно страдали Срби, процентуално много више него што износи њихов проценат у броју становништва Босне и Херцеговине.

Кад се посматра популационо стање прије рата и после рата по појединим крајевима Босне и Херцеговине, констатује се да су највише изгубиле бањалучка област (пријашњи бањалучки и бихаћки округ) па Источна Босна (нарочито Подриње) и Источна Херцеговина.

По попису од 1931 године у Врбаској бановини (бихаћки и бањалучки округ) било је око 1.010.000 становника. Узимајући за ове крајеве 2% као просјечни природни пораст, било би 17 година после (1948), да није било рата и сваковрсних ратних недаћа, око 1.414.000 душа. Попис од 1948 године констатовао је на тој територији око 750.000 душа; дакле око 430.000 мање. То је ратни губитак.

По попису од 1931 године било је у срезovima бијељинском, сребреничком, власеничком, зворничком, вишеградском, рогачичком, фочанском и кладањском око 325.120 становника.⁹¹ После 17 година, уз нормалне прилике и уз просјечни годишњи прираст од 2%, било би у тим срезovima око 455.400 душа. По попису од 1948 године⁹² било је око 320.000. Разлика од 135.400 душа, иде на ратни губитак.

По попису од 1931 године било је на територији Источне Херцеговине (срезovi: биећки, гатачки, љубински, невесињски, требњански и источни дио столачког) око 125.000 становника. По попису од 1948 године, уз већ споменуте прилике и односе, било је око 95.000, а требало је да буде око 175.000. Разлика од 85.000 иде на ратни губитак.

Само на тим трима територијама били су дакле ратни губици око 650.000.

Како је било ратних губитака и по свим осталим областима и по свим крајевима (сигурно најмање око 40.000—50.000), може се са доста сигурности рећи да је цјелокупни ратни губитак у животима у Босни и Херцеговини износио око 700.000.

Од доласка у ове крајеве Словени су увијек сачињавали огромну већину становништва. Затеченог старог домаћег становништва, којег ионако није било много, временом је сасвим нестало, или је погинуло, или се претопило у нове становнике.

Кад су Турци дошли и завладали овим земљама затекли су само словенско становништво и нешто, сразмјерно врло мало, страних на-

⁹¹ Види: Ђ. Пејановић, Становништво, школство и писменост у БХ. Сарајево 1939 године.

⁹² Информативни приручник о БХ за 1951 годину, број 7/8.

измаку турске владавине било је Словена око 98%, а само 2% Јевреја, Цигана и повешто правих Турака (чиновника и војника).⁹³ Осим ових било је, по Темелу, и око 4.500 странаца, скоро све само поданици Аустрије, који су у Босну и Херцеговину били или на пролазу, или привремено, или стално настањени.

Послије окупације Босне и Херцеговине (1878) и доцније у току аустриске владавине и анексије иселио се добар дио домаћег становништва, а доселио из Аустрије, Угарске, Хрватске, Славоније, Далмације и Њемачке доста знатан број Нијемаца, Мађара, Пољака, Русина, Срба и Хрвата. При крају аустриске владавине било је у Босни и Херцеговини 96.02% Срба, Хрвата и Муслимана и 3.92% страних народа.

Послије Првог свјетског рата (1914—1918) отселио се велики број бивших поданика Аустро-Угарске (Пољака, Чеха, Нијемаца, Мађара, Русина, Италијана). Остали су скоро само Срби, Хрвати, муслимани и мали број Јевреја и других нација. (По попису од 1931 године било је од 2.323.555 душа у Босни и Херцеговини 2.294.167 (98.70%) Срба и Хрвата и 29.388 (1.30%) Јевреја и других нација).

Како су у току Другог свјетског рата изгинули скоро сви Јевреји и нестало великог броја Нијемаца и Мађара, то је данас проценат Срба, Хрвата и неопредељених муслимана још већи (99.76%).

Босна и Херцеговина са својом територијом на међи између Истока и Запада, са земљом и плодношћу која је једва нешто већа од оскудне, са дуговјековним колонијалним и феудалним ropством које је као мора притискивало огроман број житељства и од природом обдареног и здравог елемента правио богаље и просјаци, са три вјере и дугогодишњом међусобном борбом између њихових присталица, са различитим културним, социјалним и политичким тежњама и стремљењима међу једнокрвном браћом, са вјечитим миграцијама, грађанским ратовима, бунама, терором, зулумима и прогонима, са свим тешкоћама мучног и скоро неиздржљивог стања, и у погледу политичком и у погледу економском, прошла је за вријеме од више стотина година кроз многобројне фазе које су на њој остављале трајне и судбоносне трагове. Она је доживјела дубоке разноврсне промјене и у популационом погледу претрпела жртве што их ни једна југославенска покрајина није претрпела. За вријеме од преко 550 година (од времена Твртка I) њезин број становништва повећао се само за око 70% мјесто за око 300—400%.

⁹³ Турци и други азиски народи, који су долазили у Босну и Херцеговину као чиновници и војници и ут се стално насељавали, претапали су се врло брзо у домаће словенско становништво, па већ прве генерације нису говориле туђе језике него само српскохрватски.

ЛИТЕРАТУРА

- Др. Владимир Ђоровић: Територијални развој босанске државе у средњем веку. Глас Српске краљевске академије наука, 167. Београд 1935.
- Др. Буро Шурмлин: Хрватски споменици. Загреб 1898.
- Фра Антун Кнежевић-Бошњак: Пад Босне. Сен. 1866.
- Др. Милан Прелог: Повијест Босне у доба османлијске владе, I/II дио. Сарајево.
- Gustav Thoenmel: Beschreibung des Vilajet Bosnien. Wien 1867.
- Сафвет бег Башагић-Реџеновић: Кратка упута у прошлости Босне и Херцеговине (1463—1850). Сарајево 1900.
- Benedict Kuripešić: Itinerarium 1530. (Prevod Đ. Pejanovića). Sarajevo 1950.
- Славољуб Бошњак (Иван Франо Јукић): Земљописно-повијесно писание Босне. Српско-далматински магазин за 1941 годину.
- Славољуб Бошњак (И. Ф. Ј.): Земљопис и повијесница Босне. Загреб 1851.
- Крешевљакović Хамдија: Капетаније и капетани у Босни и Херцеговини. Годишњак историског друштва Б. и Х., год. II. Сарајево 1950.
- Вјекослав Клаић: Босна — Подаци о земљопису и повијести Босне и Херцеговине. Први дио: земљопис. Поучна књижица „Матица Хрватске“, књига III. Загреб 1878.
- Гилфердинг А.: Босна у почетку 1858 (Часови одмора). Превео Милан Ђ. Милићевић. Београд 1859.
- Theiner: Monumenta Slavorum meridionalium, II. Starine J. A. XXXV.
- Др. Јован Цвијић: Метанастازیчка кретања. Њихови узроци и последице. Насеља и порекло становништва, књ. 12. Српски стенографски зборник, књ. XXIV. Београд 1922.
- Др. Јован Цвијић: Сеоба и етички процеси у нашем народу. Просветна библиотека, Св. 8. Сарајево 1922.
- Др. Ристо Јеремић: Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријом. Београд 1952.
- Draganović K. St.: Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie während der Turkenherrschaft. Roma 1937.
- Др. Франо Рачки: Борба Јужних Словена за државну независност. — Богомили и Патарени. Посебна издања Српске краљевске академије, књига 87. Београд 1931.
- Старине Југославенске академије знаности и умјетности, књ. XVII. Загреб.
- Др. Ф. М.: Два савремена изијентаја из прве половине XVII стољећа. Гласник Земаљског музеја за Б. и Х., год. 1904. Сарајево 1904.
- Младен Ђорковић: Народ и земља Хрвата. Издање Матице хрватске. Загреб 1939.
- Др. Фра Ј. Јеленић: Летопис франевачког манастира у Кр. Сутјесци. Гласник Земаљског музеја за Б. и Х., XXXVIII. Сарајево 1926.
- Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und Herzegovina. Berlin 1877.
- Томо Ковачевић: Опис Босне, I издање 1865 год. и II издање 1879 год. Београд.

- Др. Фрањо Рачки: Прилози за географско-статистички опис Босанског пашалука. Старице Ј. А., књ. XIV. Загреб.
- Статистика о Босни и Херцеговини по званичним турским изворима. Главник Српског ученог друштва, књ. III (св. XX старог реда). Београд 1866.
- Franz Maurer: Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn. Berlin.
- Roskiewicz Johann: Studien über Bosnien und Hercegovina. Leipzig u. Wien 1868.
- Статистичка мјеста и пучанства Босне и Херцеговине 1879, службено издање. Сарајево 1880.
- Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине 1885, службено издање. Сарајево 1886.
- Главни резултати пописа житељства Босне и Херцеговине 1895, службено издање. Сарајево 1896.
- Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини 1910, службено издање. Сарајево 1912.
- Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Hercegovina 1913. Wien 1913.
- Резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. Београд 1924.
- Резултати пописа становништва у Краљевини Југославији 1931. Београд 1934.
- Информативни приручник о Босни и Херцеговини за 1951 годину.
- Ђорђе Пејановић: Становништво, школство и писменост у крајевима Б. Босне и Херцеговине. Просветина библиотека, св. 18. Сарајево 1939.
- Стојан Новакровић: Хаџи Калфа или Ђатиб-Челебија о Балканском Полуострву. Споменик Српске краљевске академије, књ. XVIII. Београд 1892.
- Др. Јефто Дедијер: Поријекло бос. херц. становништва. „Преглед“ за 1911 годину.
- Фра М. Батинић: Неколико прилога к босанској пржевној повласти. Старице Ј. А. књига XVII.
- Устав Народне Републике Босне и Херцеговине. Сарајево 1947.
- Др. Владимир Ђоровић: Хисторија Босне. Посебна издања С. Краљ. академије. Београд 1940.
- Др. Станоје Станојевић: Историја српског народа, III издање. Београд 1926.
- Др. Перо Слијепчевић: Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење. Сарајево 1929.
- Бузе и устаници у Босни и Херцеговини у XIX веку. Војно-историски институт ЈНА — Београд 1952.
- Др. Милан Прелог: Повијест Босне. Од најстаријих времена до пропасти краљевства. Сарајево.
- Богичевић В.: Станје раје у Б. и Х. пред устанак. 1875—1878 године. Годишњак Историског друштва Б. и Х. Сарајево 1950.
- Zakon o narodnim odborima srezova, o narodnim odborima opština, o narodnim odborima gradova i gradskih opština. Izdanje „Službenog lista NRB i H.“ Sarajevo 1952.
- К. Јиречек—Ј. Радонић: Историја Срба, књига II. Београд 1952.
- Др. Јован Радонић: Римска курија и јужнословенске земље од XVI века. Посебна издања Српске академије наука, књига 155. Београд 1950.
- Радосав Грујић: Босанска и херцеговачка насеља по Хрватској. Календар Просвета за 1941 годину. Сарајево 1940.
- Напредак, хрватски народни календар за 1940. Сарајево 1939.
- Ст. Станојевић: Историски атлас за општу и народну историју. Загреб 1925.

THE POPULATION OF BOSNIA AND HERCEGOVINA

By G. Pejanović

SUMMARY

Before the arrival of the Slavs, the present territory of Bosnia and Hercegovina was inhabited by: the Illyrians, Celts, Romans, Goths, Avars and Greeks. From the VI-VIII centuries of our era, the Serbian and Croatian tribes settled finally in these regions. The people living here when the new settlers came either moved elsewhere or died out or gradually merged into the Slav element.

The first Bosnian state developed on the territory of the old Vrhbosnia which originally included the area of the Bosna River around its source and upper course. Later, the Bosnian state expanded to the east towards the Drina River, to the west southwest towards Lašva, Rama, Lepenica, Travnik, Bugojno and Livno, to the north towards Vranduk and Mount Vlašić and to the south towards the Neretva. During the reign of Stjepan II Kotromanić (1324—1353) and that of King Tvrtko I, it also included, in addition to the present territory of Bosnia and Hercegovina (except certain regions around the lower course of the Vrbas and Una Rivers) a large portion of Dalmatia, Podrinje (the area of the Tara and Piva Rivers) and the western part of the Novi Pazar Sandžak. When the Turks, after conquering Bosnia and Hercegovina extended their rule to some parts of Croatia, Slavonia and Dalmatia (up to the end of the XVI century) they named this whole territory the „Bosna-Beglerbekluk“. The frontiers of the Bosnian Beglerbekluk remained, on the whole, unchanged up to the wars waged by Turkey against Austria, Russia and Venice (1683—1791). After the battle of Vienna (1683) Turkey began to withdraw from Hungary, Croatia, Slavonia and the Littoral, so that finally the Bosnian Beglerbekluk, under the Svištov treaty (1791), was reduced, in the main, to the territory of the Bosnian vilayet (Bosnia, Hercegovina, Novi Pazar Sandžak and a portion of western Montenegro) before the occupation of Bosnia and Hercegovina (1878). By the Treaty of Berlin (1878) Bosnia and Hercegovina were given the present frontiers (only the Novi Pazar Sandžak and the western part of Montenegro were taken from the Bosnian vilayet).

The area of Bosnia and Hercegovina during their independence in the Middle Ages amounted to about 65,000 km², during

the Turkish rule (Bosnian vilayet) about 61,000 km², and under Austria, the Kingdom of Yugoslavia and the People's Republic of Bosnia and Hercegovina about 51,200 km². The density of the population was: in the Middle Ages about 22, during the Turkish rule about 20, during Austrian rule about 37, in the Kingdom of Yugoslavia about 45, and in the People's Republic of Bosnia and Hercegovina about 49 inhabitants per km². After the loss of the independence of the Bosnian (1463) and the Humsko-Hercegovina states (after 1482), Bosnia and Hercegovina first came under Turkish rule (1463—1878) and then under Austrian (1878—1918). After the first World War (1914—1918) this region became a part of the Kingdom of Yugoslavia (1918—1941) and after Second World War it became a constituent part of the Federal People's Republic of Yugoslavia, in which it exists today as the People's Republic of Bosnia and Hercegovina.

During the period of independence in the Middle Ages and under Turkish rule, Bosnia and Hercegovina had a feudal regime, under Austria a feudal and capitalistic order, under the Kingdom of Yugoslavia a capitalistic regime, and now in the People's Republic, a socialist regime.

The conditions of the population in this republic were always unsettled and there was no normal state of affairs in this respect until modern times. Conditions changed constantly, sometimes for the better and sometimes for the worse.

During the rule of the bans and kings in the Middle Ages, unsettled conditions were the rule: civil wars and revolts in the interior, defensive battles against enemies outside, clashes between the nobles and the king and among the inhabitants, fighting among the adherents of various faiths. In addition, the internal migrations and movements of populations were of great importance. During the Turkish rule there were largescale changes in population (both compulsory and voluntary) due to constant internal migrations and movements of population, new settlers and emigrants, all kinds of violence and persecution, heavy taxes, constant plunder and abductions, slavery, the blood-tribute, constant rebellions, riots and warfare, the difficult feudal relationships, religious persecution and forcible conversion, the compulsory deportment of the population, the recruitment of adults for various battle-fields in the country and outside it, constant invasions and the passage of armies, voluntary emigration, civil wars, years of famine, frequent epidemics and the above all unbearable social, political and economic conditions. Under Austrian rule, the main factors affecting the status of the population were: political persecution, economic exploitation, difficult economic conditions, famine, the feudal relationships, planned proselytism, mass deportations from the country, planned immigrations of foreigners into the country, the colonization of foreign the elements and seizure of lands from the local population, the huge

losses of life from 1914—1918 (320.000). In the Kingdom of Yugoslavia, the normal growth of the population was hampered by: years of famine, the deportation of populations from unproductive areas, political persecution, party conflicts and tremendous losses during the years 1941—1945 (about 700.000 lives).

The great majority of these factors affected the status of the population, negatively so that Bosnia and Hercegovina are rather behind in their as regard the growth of its population, and had such conditions not prevailed, this region would have had a much bigger population today.

After the Serbian and Croatian tribes settled permanently in these parts, the former occupied mostly the north-eastern and south-eastern areas while the latter took the north-western and south-western parts of these territories. The frontier line (an ideal one) ran from the north-east towards the south-west, passing approximately through the middle of the territory. Later, under Turkish rule, when constant internal migrations and emigrations took place on a large scale, conditions changed a great deal in this respect. The autochthonous population decreased considerably while the members of various religious faiths intermingled throughout the region so that finally there was not even 4% of political the units (municipalities, administrative districts) inhabited solely by the members of a single faith.

However, despite this greater or lesser intermingling of faiths throughout the area, there were nevertheless large areas in which the inhabitants belonging to one faith were in an absolute majority. Thus, towards the end of Turkish rule, the Orthodox masses (old natives and new settlers) were in an absolute majority in the following areas: the north-western part of Bosnia and Hercegovina (north-west of the line drawn from Glamoč across the Lower Vakuf to Doboj and Modrič and thence to B. Brod), eastern Bosnia (east of the Brčko—Višegrad line) and eastern Hercegovina (east of the Neretva). These areas covered about 53% of the total surface of Bosnia and Hercegovina. The Muslim masses (Islamized Serbs and Croats and settlers) were in an absolute majority in the following areas: Central Bosnia (along the Bosna, Spreča, Ukrina, Krivaja and Lašva rivers) and eastern Bosnia (along the Brača and Gornja Drina rivers), the territory between Višegrad and Gacko, the lands around the Upper Neretva, the territory on the left side of the Una and the towns and cities. These areas included about 27% of the whole territory of Bosnia and Hercegovina. The Catholic masses were in an absolute majority in the territory bounded by the south-western Bosnian—Dalmatian border from Troglay on the Bosnian—Dalmatian frontier up to Ravan (east of the mouth of the Neretva River) along the Neretva (from the mouth to Konjic) across a line drawn from Konjic through Kreševo, Fojnica, Busovača up to Travnik, and thence to Jajce and to the west across Donji Vakuf and Glamoč to

tory of Bosnia and Hercegovina. This position continued on the whole during the rule of Austria, and per-war Yugoslavia also, and is the situation today. The only changes have been in the numerical status of the various faiths due to emigration and immigration, the war and other disasters. Territorial changes did not have any ostensible effect.

The size of the population varied and was fairly inconstant, changing for better or worse, particularly under the Turkish rule. There was no official census until 1851, so that it is difficult to ascertain the number of the population before this census, although it also is very problematical. All private estimates before and after this census are uncertain, inaccurate and some are tendentious, particularly those dating from the XVI—XVII centuries.

During the period of independence in the Middle Ages it is probable that there could have been within the present frontiers of Bosnia and Hercegovina about 1,200,000 inhabitants. According to the official Turkish census of 1851 there were in Bosnia and Hercegovina about 916,000 persons. After that date, the Turkish authorities attempted and intended to carry out other counts of the population in 1865, 1871 and 1876 but they did not complete them. The Austrian authorities carried out four censuses: 1879, 1885, 1895 and 1910. The number of inhabitants according to these censuses was: 1,158,164, 1,336,091, 1,568,092 and 1,898,044. In pre-war Yugoslavia two counts were made: in 1921 and in 1931, according to which the figures were 1,889,929 and 2,323,555 persons. The People's Republic of Bosnia and Hercegovina has made two censuses to date: in 1948 — 2,565,283 and in 1953 — 2,843,486 (incomplete figures). The main faiths in Bosnia and Hercegovina before the collapse of independence were: the Orthodox, Catholic and Bogomil, and after the loss of independence up to the present-day: Orthodox, Catholic and Muslim. None of these faiths ever had a constant absolute majority. In the course of history the Muslims had for a certain time under Turkish rule a relative majority and eventually an absolute majority, but the Orthodox had the longest relative majority, which they still have today. According to the 1851 census there were: about 43.60% Orthodox, Muslims about 35.80%, about 19.50% Catholics and about 1.10% other faiths. According to the Austrian census of 1910 there were: Orthodox 43.49%, Muslims 32.24%, Catholics 23.30% and 0.96% other faiths. According to the 1931 census there were: 44.25% Orthodox, 30.90% Muslims, 23.58% Catholics and 1.27% other faiths. According to the 1948 census there were: 41.62% Orthodox, 34.71% Muslims, 22.61% Catholics and 1.06% other faiths. From 1851—1948 the population of Bosnia and Hercegovina increased by 1,649,283 or by 180% (about three times). During this time the number of Orthodox increased by 167% (more than 2½ times) the number of Catholics by 226% (more than 3 times) and Muslims by 170% (a little over 2½ times).

The relationship between the main faiths during the Turkish rule in the XVII and first half of the XVIII centuries was probably: (Muslims, Orthodox, Catholics) 5 : 3 : 2, and later 1,6 : 2,3 : 1,1; during Austria it was 3 : 4 : 2; in pre-war Yugoslavia it was 3,7 : 5,5 : 2,94; at present it is 34,7 : 41,6 : 22,6.

The size of the population of this republic varied greatly in the Mediaeval, modern and present eras, falling and rising alternately. The result of these negative influence was very unfavourable. The elements which had a decisive and negative effect on the status of the population, also affected negatively all the other important factors in the life of the people so that Bosnia and Hercegovina after Second World War were found to be under-developed in the economic, educational, cultural and social respects. The authorities of the people and future generations will have to exert much effort and make many sacrifices to redress this material evil and help this region attain a level which the areas adjoining this republic enjoy today and will enjoy in the future.

ПРИЛОЗИ

Табела 1

БОСАНСКИ ВИЛАЈЕТ

(Босна, Херцеговина, Новопазарски санџак, Црногорска Херцеговина) — Скоро све апроксимативно —

Година	Чији је попис (прорачун)	Православни		Муслимани		Католици		Остали		Свега станов- ништва
		апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	
1807-8	Шомет Фосе	500.000	40.00 %	600.000	48.00 %	120.000	9.60 %	31.200	2.40 %	1,251,200
1840	Иван Фрањо Јукић	500.000	45.45 %	384.000	34.90 %	200.000	18.18 %	16.000	1.47 %	1,100,000
1851	Званични попис	485.800	44.90 %	402.500	37.30 %	178.200	16.50 %	11.456	1.30 %	1,077,956
1865	Званични прорачун	689.500	47.80 %	486.400	33.70 %	257.000	17.20 %	9.100	1.30 %	1,442,000
1851	Томо Ковачевић	560.000	50.90 %	384.000	34.30 %	147.000	13.36 %	6.000	0.84 %	1,100,000
1865	Густав Темел	571.756	47.18 %	442.170	36.48 %	185.504	15.20 %	12.282	1.14 %	1,211,712
1865	Русо, француски конзул	599.000	47.28 %	465.000	36.70 %	187.000	15.00 %	15.600	1.02 %	1,266,600
1868	Роскијевић Јохан	535.000	48.55 %	383.000	34.71 %	182.200	16.34 %	5.000	0.40 %	1,105,900
1871	Званични прорачун	452.624	36.40 %	619.044	49.70 %	156.768	12.60 %	14.022	1.30 %	1,242,458
1875	Вјесослав Клајић	646.678	48.40 %	480.596	35.90 %	207.119	15.50 %	3.000	0.20 %	1,337,393
1876	Званични прорачун	476.000	37. 6 %	619.044	48. 9 %	160.000	12.66 %	8.000	0.84 %	1,263,700

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ЗА ВРИЈЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Табела 2.

— у данашњим границама —

Година	Чији је попис (прорачун)	Православни		Муслимани		Католици		Остали		Свега
		апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	
1807-8	Шомет Фосе	410.000	38,50 %	520.000	48,50	120.000	11,20	20.000	1,80	1.070.000
1840	Иван Франьо Јукић	400.000	43,00 %	325.000	34,00	200.000	21,50	10.000	1,50	935.000
1851	Званични попис	400.000	43,60 %	328.000	35,80	178.000	19,40	10.000	1,60	916.000
1855	Званични прорачун	593.548	46,60 %	419.628	32,60	257.920	20,17	7.754	0,63	1.278.850
1851	Томо Ковачевић	475.500	51,02 %	300.000	32,25	147.000	15,93	7.500	0,80	930.000
1855	Густав Темел	461.000	45,10 %	362.300	35,55	185.500	18,12	13.000	1,23	1.021.800
1865	Франц Маурер	490.000	52,90 %	358.000	37,57	164.000	17,70	17.000	1,83	926.000
1871	Званични прорачун	340.000	32,53 %	541.000	51,90	156.000	14,97	5.000	0,50	1.042.000
1875	Вјекослав Клајић	520.000	45,47 %	400.000	35,65	207.000	18,70	1.800	0,18	1.128.800
1876	Званични прорачун	410.000	38,92 %	480.000	45,55	160.000	15,23	3.000	0,30	1.053.700
1879	Званични попис	496.485	42,88 %	448.613	38,73	209.391	18,08	3.675	0,31	1.158.164
1885	"	571.250	42,76 %	492.710	36,88	265.788	19,89	6.343	0,47	1.336.091
1895	"	673.246	42,94 %	548.632	34,99	334.142	21,31	12.074	0,76	1.568.092
1910	"	825.418	43,49 %	612.137	32,25	434.191	22,87	18.292	1,39	1.898.044
1921	"	829.162	43,87 %	588.247	31,07	443.914	25,48	28.606	1,58	1.889.929
1931	"	1.028.139	44,25 %	718.079	30,90	547.949	23,58	29.388	1,27	2.323.555
1941	Приватни апроксимативни	1.261.300	44,25 %	880.720	30,89	672.120	23,58	36.256	1,28	2.850.396
1948	Званични попис	1.057.728	41,62 %	890.094	34,71	580.790	22,61	26.671	1,06	2.565.283

НЗ. Број становника за вријеме турске владавине је апроксимативан, изузев званичног пописа од 1851 године

Табела 3.

СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ПО ТУРСКИМ ИЗВОРИМА 1865 ГОДИНЕ

— Мушких глава* —

Санџаци и нахије	Право- славни	Като- лици	Мусли- мани	Јевреји	Свега
Сарајевски санџак					
Нахија: Сарајево и град					
• : Сарајево	9.737	1.549	21.936	3.673	36.895
• : Рогатица	3.114	—	5.017	—	8.131
• : Чајниче и Горажде	6.316	—	1.601	—	7.917
• : Вишеград	2.106	—	2.814	—	4.920
• : Кладње	1.203	—	2.069	—	3.272
• : Високо и Вареш	2.016	7.359	7.013	—	16.388
• : Фојница и Крешево	61	8.994	2.715	—	11.770
Свега:	24.553	17.902	43.165	3.673	89.293
	(27.50%)	(20%)	(48.40%)	(4.10%)	
Зворнички санџак					
Нахија: Горња Тузла	506	6.009	2.930	—	9.445
• : Доња Тузла	4.796	—	11.302	—	16.098
• : Зворник	7.304	—	5.730	—	13.034
• : Сребреница	7.216	—	7.113	—	14.329
• : Бирач (Власеница)	3.009	—	618	—	3.627
• : Бијелина и Јања	12.406	—	8.014	93	20.513
• : Брчко и Брезово Поље	6.112	8.004	2.411	—	16.527
• : Градаци, Модрич и Шамац	30.011	14.113	19.363	—	63.487
• : Грачаница	6.323	1.206	1.400	—	8.929
• : Маглај	8.014	—	3.682	—	11.696
Свега:	85.697	29.332	62.563	93	177.685
	(48%)	(16.40%)	(35.60%)		
Мостарски санџак	Број пра- вославних и католика заједно				
Нахија: Мостар	10.394		4.961	39	15.394
• : Столац	7.898		1.418	—	9.316
• : Почитељ, Благај и Габела	2.811		1.209	—	4.020

*) Подаци узети из Гласника Српског ученог друштва, књ. XX. старог реда,
стр. 222—227.

БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО СТАНОВНИШТВО ПО ЗВАНИЧНИМ
— **Мушких**

Санџаци и нахије	Право- славни	Като- лици	Мусли- мани	Јевреји	Свега
Мостарски санџак	православни и католици				
Нахија: Невесиње	6.342	У списку Херцеговине католици су поменати са православним на треба од укупног броја од 24.000 24.000 мушких римско-католика. О. стаће православних 41.023 мушких	961	—	7.303
• : Фоча	3.945		4.072	—	8.017
• : Коњиц и Неретва	5.683		2.973	—	8.656
• : Љубушко и Дувно	12.452		1.232	—	13.684
• : Гацко	5.117		578	—	5.695
• : Требиње	12.150		3.009	—	15.159
• : Билећа	2.452		209	—	2.661
Свега:	69.244		20.622	39	89.905
	(77 %)		(23 %)		
Бихаћки санџак					
Нахија: Бихаћ	8.414	1.213	6.614	—	16.241
• : Крупа	4.150	—	4.213	—	8.363
• : Нови	6.040	—	1.814	—	7.854
• : Дубица, Козарац и Костајница	7.563	814	5.060	—	13.437
• : Ивањска или Цазин	6.013	3.413	2.063	—	11.489
• : Приједор	5.046	1.927	2.631	—	9.604
• : Стари Мајдан	3.180	1.720	2.552	—	7.452
• : Каључ	2.436	—	2.339	—	4.775
• : Петровац	3.104	—	9.493	—	12.597
Свега:	45.946	9.087	36.779	—	91.812
	(50.00 %)	(10.00 %)	(40.00 %)		
Травнички санџак					
Нахија: Травник	660	11.526	5.092	107	17.385
• : Зеница	2.414	1.690	5.310	—	9.414
• : Скопље и Бугојно	4.900	8.814	5.202	—	18.916
• : Јајце	6.700	7.732	3.324	—	17.756
• : Булахисар и Варџар	5.940	1.652	1.102	—	8.694
• : Прозор или Рам	42	4.614	1.708	—	6.364
• : Лијевао	5.013	9.621	1.618	—	16.252
• : Гламоч	3.506	—	801	—	4.307
Свега:	29.175	45.649	24.157	107	99.088
	(29.40 %)	(46 %)	(24.50 %)		

Табела 3.

ТУРСКИМ ИЗВОРИМА ОД 1865 ГОДИНЕ

глава —

Санџаци и нахије	Право- славни	Като- лици	Мусли- мани	Јевреји	Свега
Бањалучки санџак					
Нахија: Бања Лука и Пријавор	43.226	2.018	3.782	58	49.084
• : Градишка	9.360	390	2.109	—	11.859
• : Дервента, Кобаш и Брод	14.943	12.490	1.742	—	29.185
• : Тешан, Жепче и Добој	9.114	8.998	6.390	—	24.502
Свега:	76.643	23.896	14.023	58	114.630
	(66.90%)	(20%)	(13.10%)		

У цијелој Босни и Херцеговини мушких глава: православних 296.774 (46.40%)
 католичких 128.960 (20.20%)
 муслиманских 209.814 (32.80%)
 јеврејских 3.877 (0.60%)

Свега мушких глава: 639.425

АПСОЛУТНА ИЛИ РЕЛАТИВНА ВЕЋИНА ПОЈЕДИНИХ ВЈЕРОИСПОВЈЕСТИ
ПО САНЦАЦИМА И НАХИЈАМА ПО ПОЛИСУ ОД 1865 ГОДИНЕ

(Бројане само мушке главе)

Нахије	Санџаци	Број становника по нахијама	Апсолутна или релативна већина		
			право- славних	като- лика	мусли- мана
Сарајево и град Сарајево	Сарајевски	36.895	—	—	60 %
Рогатица	"	8.131	—	—	61 %
Чајниче и Горажде	"	7.917	79.10 %	—	—
Вишеград	"	4.920	—	—	47.20 %
Кладане	"	3.272	—	—	63.20 %
Високо и Вареш	"	16.388	—	44.30 %	—
Фојница и Крешево	"	11.770	—	77 %	—
У цијелом санџаку		89.293			48.40 %
Горња Тузла	Зворнички	9.445	—	63.60 %	—
Доња Тузла	"	16.098	—	—	70.02 %
Зворник	"	13.034	56 %	—	—
Сребреница	"	14.329	50.30 %	—	—
Бирач (Власеница)	"	3.627	82.90 %	—	—
Бијељина и Јања	"	20.513	60.50 %	—	—
Брчко и Брезово Поље	"	16.527	—	48.50 %	—
Градачац, Шамац, Модрић	"	63.487	47.27 %	—	—
Грачаница	"	8.929	75.20 %	—	—
Маглај	"	11.696	68.50 %	—	—
У цијелом санџаку		177.685	48 %		
Бања Лука и Пријавор	Бањалучки	49.084	88 %	—	—
Градишка	"	11.859	79.10 %	—	—
Дервента, Брод, Кобаш	"	29.185	51.10 %	—	—
Тешањ, Жепче, Добој	"	24.502	37.10 %	—	—
У цијелом санџаку		114.630	66.90 %		
Мостар	Мостарски	15.394	67.40 %		
Столац	"	9.316	84.70 %		
Почитељ, Благај и Габела	"	4.020	69.90 %		
Невесиње	"	7.303	86.80 %		
Фоча	"	8.017			51 %
Коњиц и Неретва	"	8.656	67.90 %		
Љубушко и Дувно	"	13.684	91 %		

АПСОЛУТНА ИЛИ РЕЛАТИВНА ВЕЋИНА ПО САНЦАЦИМА И НАХИЈАМА

Нахије	Санџаци	Број становника по нахијама	Апсолутна или релативна већина		
			право- славни	като- лици	мусли- мана
Гацкоа	Мостарски	5.695	89.70%		
Требиње	"	15.159	80.10%		
Билећ	"	2.661	92%		
У цијелом санџаку		89.905	77%		
Бихаћ	Бихаћки	16.241	51.80%	—	—
Крупа	"	8.363	—	—	50.30%
Нови	"	7.854	69.90%	—	—
Дубица, Козарац, Костајница	"	13.437	56.20%	—	—
Иванска или Цазин	"	11.489	52.30%	—	—
Приједор	"	9.604	52.56%	—	—
Стари Мајдан	"	7.452	42.60%	—	—
Кључ	"	4.775	51%	—	—
Петровац	"	12.597	—	—	75.30%
У цијелом санџаку		91.812	50%		
Травник	Травнички	17.385	—	66.30%	—
Зеница	"	9.414	—	—	56.50%
Скопље и Бугојно	"	18.916	—	46.58%	—
Јајце	"	17.756	—	43.50%	—
Ђулихисар и Варшар	"	8.694	68.30%	—	—
Прозор или Рам	"	6.364	—	72.50%	—
Лијевно	"	16.252	—	59%	—
Гламоч	"	4.307	81.50%	—	—
У цијелом санџаку		99.088		46%	

У цијелој Босни и Херцеговини: 639.425 мушких глава; православних 296.774 (46.40%), католика 128.960 (20.20%), муслимана 209.814 (32.80%) и јевреја 3.877 (0.60%)

Табела 5.

СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕМА ПОПИСУ ОД 1910 ГОД.

— Становништво по окрузима и срезовима —

Срезови	Окрузи	Право- славни	Като- лици	Мусли- мани	Остали	Свега
Сарајево (град)	Сарајевски	8.450	18.036	18.460	5.973	51.919
Сарајево (срез)	"	26.631	4.848	15.844	196	47.519
Чајниче	"	6.396	300	13.537	38	20.271
Фоча	"	13.589	353	25.955	353	39.300
Фојница	"	554	14.882	8.061	53	23.550
Рогатица	"	17.287	634	17.774	77	35.772
Високо	"	9.352	13.594	21.533	271	47.519
Вишеград	"	11.839	736	11.459	316	24.350
Цијели округ		94.098	53.383	132.623	7.957	288.061
Бијелина	Тузлански	40.925	1.729	13.362	1.986	58.002
Брчко	"	18.649	22.503	16.332	304	57.788
Грачаница	"	13.079	256	18.465	98	31.898
Градац	"	20.491	18.021	18.656	115	57.283
Кладањ	"	3.480	977	6.673	85	11.215
Маглај	"	15.832	2.027	11.672	38	29.569
Сребреница	"	15.432	181	15.596	26	31.235
Тузла (град)	"	1.976	3.877	5.859	641	12.353
Тузла (срез)	"	7.293	10.169	39.959	48	57.469
Власеница	"	19.887	768	10.169	95	30.928
Зворник	"	26.169	288	20.906	393	47.756
Цијели округ		183.213	60.796	177.649	3.838	425.496
Бања Лука (град)	Бањалучки	3.694	3.990	6.588	528	14.800
Бања Лука (срез)	"	41.414	14.409	2.436	101	58.360
Бос. Дубица	"	21.384	1.423	2.635	352	25.794
Бос. Градишка	"	30.143	6.185	4.839	701	41.868
Бос. Нови	"	22.389	1.649	5.338	57	29.433
Дервента	"	23.170	32.740	9.068	806	65.784
Котор-Варош	"	15.088	4.454	4.238	—	23.780
Приједор	"	26.150	4.505	13.512	89	44.256
Прњавор	"	28.202	13.132	3.578	802	46.314
Тешањ	"	24.626	10.203	18.133	466	53.428
Цијели округ		236.260	93.290	70.365	3.902	403.817

Срезови	Окрузи	Право- славни	Като- лици	Мусли- мани	Остали	Свега
Бугојно	Травнички	15.289	16.005	14.929	70	46.293
Гламоч	"	15.795	1.194	3.348	8	20.445
Јајце	"	15.932	8.710	9.074	97	33.813
Ливно	"	15.817	21.508	3.305	23	40.661
Прозор	"	35	7.759	4.745	3	12.542
Травник	"	4.140	17.503	15.099	518	37.268
Варшар Вакуф	"	19.599	2.449	2.564	8	24.620
Зеница	"	5.276	7.055	16.069	347	28.849
Жепче	"	2.597	8.631	5.997	504	17.729
Жупањак	"	1.142	19.407	1.796	14	22.341
Цијели округ		95.602	110.329	76.928	1.702	284.561
Билећа	Мостарски	15.978	220	3.437	26	19.661
Гацко	"	9.667	138	5.291	11	15.107
Коњиц	"	3.989	8.922	15.129	33	28.073
Љубиње	"	8.527	3.916	2.153	10	14.606
Љубушки	"	231	39.211	2.846	9	42.297
Мостар (град)	"	4.518	4.320	7.212	342	16.392
Мостар (срез)	"	5.925	37.276	7.023	2	50.226
Невесинје	"	16.550	921	5.773	43	23.283
Столац	"	9.101	15.975	9.463	26	34.563
Требиње	"	16.294	1.150	5.339	54	22.830
Цијели округ		90.780	112.049	63.666	543	267.038
Бихаћ	Бихаћки	10.864	3.507	13.342	194	27.907
Бос. Крупа	"	28.636	215	15.332	2	44.185
Бос. Петровац	"	32.326	2.182	6.428	75	41.011
Цазин	"	9.323	600	36.426	8	46.357
Кључ	"	20.718	1.063	9.394	14	31.189
Сански Мост	"	23.598	4.783	9.984	57	38.422
Цијели округ		125.465	12.350	90.906	350	229.071

Цијела Босна и Херцеговина 825.418 434.197 612.137 18.292 1.898.044

Табела 6.

АПСОЛУТНА ИЛИ РЕЛАТИВНА ВЕЋИНА ПОЈЕДИНИХ ВЈЕРОИСПОВЕСТИ
 за вријеме Аустрије (Попис од 1910 године)

Срезови	Окрузи	Број ста- новића по срезонима	Апсолутна или релативна већина		
			право- славних	като- лика	мусли- мана
Сарајево (град)	Сарајевски	51.919	—	—	35.50%
Сарајево (срез)	•	47.519	56.06%	—	—
Чајниче	•	20.271	—	—	66.79%
Фоча	•	39.930	—	—	65.01%
Фојница	•	23.550	—	63.19%	—
Рогатица	•	35.772	—	—	49.68%
Високо	•	44.750	—	—	48.13%
Вишеград	•	24.350	48.62%	—	—
У цијелом округу		288.061			46.04%
Бијелина	Тузлански	58.002	70.57%	—	—
Брчко	•	57.788	—	38.87%	—
Грачаница	•	31.898	—	—	57.88%
Градачац	•	57.283	35.90%	—	—
Кладањ	•	11.215	—	—	59.53%
Маглај	•	29.569	53.55%	—	—
Сребреница	•	31.235	—	—	49.92%
Тузла (град)	•	12.353	—	—	47.43%
Тузла (срез)	•	57.469	—	—	69.54%
Власеница	•	30.928	64.37%	—	—
Зворник	•	47.756	54.78%	—	—
У цијелом округу		425.496	43.05%		
Бања Лука (срез)	Бањалучки	58.360	70.96%	—	—
Бања Лука (град)	•	14.800	—	—	44.50%
Бос. Дубица	•	25.794	82.94%	—	—
Бос. Градишка	•	41.868	71.98%	—	—
Бос. Нови	•	29.433	76.06%	—	—
Дервента	•	65.784	—	49.52%	—
Котор Варош	•	23.780	63.44%	—	—
Приједор	•	44.256	59.08%	—	—
Прњавор	•	46.314	60.89%	—	—
Тешањ	•	53.428	46.08%	—	—
У цијелом округу		403.817	58.56%		

Срезови	Окрузи	Број ста- новника по срезовима	Апсолутна или релативна већина		
			право- славних	като- лика	мусли- мана
Бихаћ	Бихаћки	27.907	—	—	47.81%
Бос. Крупа	•	44.185	64.81%	—	—
Бос. Петровац	•	41.011	78.83%	—	—
Цазин	•	46.357	—	—	78.58%
Каључ	•	31.189	66.43%	—	—
Сански Мост	•	38.422	61.41%	—	—
У цијелом округу		229.071	54.77%		
Бугојно	Травнички	46.293	—	34.57%	—
Гламоч	•	20.445	77.26%	—	—
Јајце	•	33.813	47.12%	—	—
Ливно	•	40.661	—	52.94%	—
Прозор	•	12.542	—	61.87%	—
Варшар-Вакуф	•	24.620	79.61%	—	—
Зеница	•	28.849	—	—	55.70%
Жепче	•	17.729	—	47.39%	—
Жупањаци	•	22.341	—	86.94%	—
Травник	•	37.268	—	46.96%	—
У цијелом округу		284.561		38.80%	
Билећа	Мостарски	19.661	81.27%	—	—
Гацко	•	15.107	64.03%	—	—
Коњиц	•	28.073	—	—	53.89%
Љубиње	•	14.606	58.40%	—	—
Љубушки	•	42.297	—	92.69%	—
Мостар (град)	•	16.392	—	—	43.99%
Мостар (срез)	•	50.226	—	74.22%	—
Невесиње	•	23.283	71.06%	—	—
Столац	•	34.563	—	46.21%	—
Требиње	•	22.830	71.38%	—	—
У цијелом округу		267.038		41.90%	

У цијелој Босни и Херцеговини било 1.898.044 становника: православних 825.418 (43.49%), муслимана 612.137 (32.25%), католика 434.197 (23.30%), јевреја 11.868 (0.62%) и осталих 6.424 (0.34%).

Табела 7.

СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПО БАНОВИНАМА
И СРЕЗОВИМА

— Према попису од 1931 године —

Ред. број	Срезови и испоставе	Бановине	Број становника по срезовима	Становништво по вјерама			
				право-славни	мусли-мани	като-лици	Остали
1	Бијељина	Дринска	78.602	57.038	16.744	2.344	1.476
2	Брчко	"	97.962	34.956	20.443	42.208	355
3	Чајниче	"	30.123	8.881	21.046	184	12
4	Фојница	"	25.146	566	8.587	15.972	21
5	Кладан	"	14.620	4.740	8.616	1.202	62
6	Рогатница	"	44.203	20.865	22.219	1.036	83
7	Сарајево (град и срез)	"	143.910	55.477	50.270	29.395	8.768
8	Сребреница	"	35.210	17.766	17.332	103	9
9	Травник	"	45.386	5.557	18.512	20.903	414
10	Тузла	"	100.341	23.195	58.776	17.075	1.295
11	Високо	"	54.916	12.075	26.253	16.342	246
12	Вишеград	"	28.425	14.017	13.801	498	109
13	Власеница	"	37.532	25.278	11.881	286	87
14	Зеница	"	35.833	6.508	20.207	8.698	420
15	Зворник	"	47.326	22.025	24.688	253	360
16	Жепче	"	31.399	7.604	13.845	9.436	544
	Свега:			316.548	353.190	165.935	15.261
	Цијела бановина		850.934				
17	Бугојно	Приморска	42.947	12.567	11.769	18.558	53
18	Томиславград	"	26.150	1.222	1.819	23.109	—
19	Коњиц	"	32.189	4.739	16.693	10.735	22
20	Ливно	"	33.260	6.296	3.303	23.653	8
21	Љубушки	"	48.759	179	2.379	46.198	3
22	Мостар	"	83.190	12.730	17.400	52.869	191
23	Прозор	"	14.713	61	5.067	9.578	7
24	Столац	"	41.156	10.310	10.632	20.207	7
	Свега:			48.104	69.062	204.907	291
	Цијела бановина		322.364				
25	Билећа	Зетска	21.273	17.090	3.702	436	45
26	Фоча	"	39.118	16.176	22.672	262	8
27	Љубиње	"	14.980	8.689	2.015	4.268	8
28	Невесиње	"	25.285	18.018	5.917	1.328	2
29	Требиње	"	23.563	17.011	5.539	996	17
30	Гацко	"	15.235	9.426	5.724	83	2
	Свега:			86.910	45.569	7.393	82
	Цијела бановина		139.454				

Ред. број	Срезови и испоставе	Бановине	Број ста-новника по срезовима	Становништво по вјерама			
				право-славни	мусли-мани	като-лици	Остали
31	Бања Лука	Врбаска	98.002	58.730	11.030	26.696	1.546
32	Бихаћ	.	39.309	17.178	13.926	7.999	170
33	Дубица	.	33.129	28.121	3.039	1.641	328
34	Граднска	.	57.235	39.621	7.335	8.682	1.597
35	Крупа	.	46.946	31.502	15.087	347	10
36	Нови	.	38.737	30.694	6.110	1.861	72
37	Петровац	.	32.557	24.647	6.298	1.579	33
38	Грахово	.	26.118	24.647	48	1.419	7
39	Цазин	.	47.283	11.072	35.313	895	3
40	Дервента	.	67.305	23.931	8.250	34.104	1.020
41	Добој	.	23.919	3.827	13.171	6.626	295
42	Гламоч	.	24.877	19.924	3.607	1.342	4
43	Грчаница	.	55.759	21.276	32.265	2.186	32
44	Градачац	.	50.992	16.457	14.521	19.685	329
45	Јајце	.	48.510	24.176	14.205	10.080	49
46	Кључ	.	37.288	24.814	10.901	1.543	35
47	Котор Варош	.	27.236	17.146	4.872	5.193	125
48	Маглај	.	20.147	8.853	8.783	2.497	14
49	Приједор	.	55.919	32.750	16.113	6.006	51
50	Прњавор	.	63.653	38.964	4.699	13.311	6.679
51	Сански Мост	.	46.777	28.285	11.652	6.727	113
52	Теслић и Тешањ	.	42.091	28.474	6.412	6.861	344
53	Мркоњић Град	.	27.014	21.991	2.585	2.434	4
	Свега:			577.077	250.258	169.714	13.754
	Цијела бановина		1.010.803				

Цијела Босна и Херцеговина 2.323.555 1.028.139 718.079 547.949 29.388

Табела 8

АПСОЛУТНА ИЛИ РЕЛАТИВНА ВЕЋИНА СТАНОВНИШТВА Б. и Х. ПО
СРЕЗОВИМА И БАНОВИНАМА

— Према попису од 1931 године —

Редни број	Срезови (и испоставе)	Бановине	Број ста- новника по срезовима	Апсолутна или релативна већина у %		
				право- славних	мусли- мана	католика
1	Бања Лука	Врбаска	98.002	59.90		
2	Бихаћ	.	39.309	43.70		
3	Бос. Дубица	.	33.129	84.89		
4	Бос. Градишка	.	57.235	69.22		
5	Бос. Крупа	.	46.946	67.12		
6	Бос. Нови	.	38.757	79.24		
7	Бос. Петровац	.	32.557	75.70		
8	Бос. Грахово	.	26.118	94.36		
9	Сазин	.	47.283		74.70	
10	Дервента	.	67.305			50.67
11	Добој	.	23.919		55.00	
12	Грчаница	.	55.759		57.90	
13	Градачац	.	50.992			38.60
14	Јајце	.	48.510	49.84		
15	Кључ	.	37.288	66.55		
16	Котор Варош	.	27.236	62.95		
17	Маглај	.	20.147	43.94		
18	Мркоњић Град	.	27.014	81.41		
19	Приједор	.	55.919	58.57		
20	Пријавор	.	63.653	61.22		
21	Сански Мост	.	46.777	60.47		
22	Теслић (Тешањ)	.	42.091	67.65		
23	Глазач	.	24.877	80.09		
	Цијела бановина		1.010.803	57 %	25 %	16.90 %
24	Билећа	Зетска	21.273	80.00		
25	Фоча	.	39.118		58.01	
26	Гацко	.	15.235	61.86		
27	Љубиње	.	14.980	58.40		
28	Невесиње	.	25.285	71.30		
29	Требиње	.	23.563	72.20		
	Цијела бановина		139.454	62 %	32 %	5.27 %
30	Бијелина	Дринска	78.602	70.57		
31	Брчко	.	97.692			43
32	Чајниче	.	30.123		69	

Редни број	Срезони (и испоставе)	Бановине	Број ста- новника по срезонима	Абсолютна или релативна већина у %		
				право- славних	мусли- мана	католика
33	Фојница	Дринска	25.146			63.50
34	Кладањ	•	14.620		59	
35	Рогатица	•	44.203		50.26	
36	Сарајево (град и срез)	•	143.910	38.55		
37	Сребреница	•	35.210	53.30		
38	Травник	•	45.386			46
39	Тузла	•	100.341		58	
40	Високо	•	54.916		47.88	
41	Вишеград	•	28.425	49.40		
42	Власеница	•	37.532	67.34		
43	Зеница	•	35.833		55.80	
44	Зворник	•	47.326		52	
45	Жанче	•	31.399		44	
	Цијела бановина		850.934	37.20%	41.50%	19.40%
46	Бугојно	Приморска	42.947			43
47	Томиславград	•	26.150			88
48	Коњиц	•	32.189		51.80	
49	Ливно	•	33.260			73
50	Љубушки	•	48.759			95.69
51	Мостар	•	83.190			63.22
52	Прозор	•	14.713			65.90
53	Столац	•	41.156			48.70
	Цијела бановина		322.364	14.80%	21.40%	23.58%
	Цијела Босна и Херцеговина		2,323.555	44.25%	30.90%	63.50%

СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПО ПОПИСУ ОД 1948 ГОДИНЕ

Табела 9.

Срезови	Православни	Католици	Мусалиман	Словенци	Црногорци	Македонци	Остали Словени	Остале нације, мањине	Свега
Бањалучка област									
Бања Лука, срез	64.526	21.062	2.784	231	14	—	518	113	89.248
Бања Лука, град	8.940	7.798	12.736	577	91	37	732	312	31.223
Бихаћ, град	937	1.136	6.152	31	4	4	46	34	8.344
Бихаћ, срез	7.026	5.879	11.349	11	2	—	6	2	24.275
Јајце, град	643	1.699	2.587	18	12	—	23	23	5.005
Јајце, срез	18.274	8.924	9.701	4	3	—	—	4	36.910
Приједор, град	2.971	980	3.876	55	5	10	139	26	8.062
Приједор, срез	33.311	6.145	18.868	40	1	—	908	43	59.316
Дубица	22.808	976	4.629	11	5	2	27	3	28.461
Градишка	32.697	4.913	7.430	23	6	2	808	134	46.013
Грахово	11.029	433	9	—	4	—	—	—	11.475
Крупа	17.271	222	18.741	9	4	4	8	8	36.267
Нова	26.996	1.000	7.623	17	1	—	38	20	35.695
Петровац	16.824	235	5.508	3	3	2	6	9	22.890
Цазин	2.016	56	31.155	9	—	1	2	2	33.241
Дрвар	17.702	145	80	14	13	—	7	17	17.978
Галмоч	12.061	524	2.553	2	1	—	4	1	15.146
Кључ	23.668	859	10.848	3	—	—	1	49	35.428
Котор-Варош	21.140	5.797	6.237	3	5	—	4	3	33.189
Мркоњић-град	24.995	1.999	2.171	—	5	—	3	5	29.178
Пријазор	34.926	1.896	4.112	80	—	—	5634	433	47.081
Сански Мост	24.405	6.991	14.150	7	1	3	6	11	45.574
Сребр	23.865	144	1.138	24	—	—	736	26	25.933
Вел. Кладуша	4.193	801	16.865	—	1	—	1	—	21.861
Цијела област	453.524	80.614	201.302	1.172	181	65	9.657	1.278	747.793

Срезови	Православни	Католици	Муслимани	Словенци	Црногорци	Македонци	Остали Словени	Остале национ. мањине	Свега
Мостарска област									
Билеша	11.009	45	2.452	1	19	4	2	—	13.531
Чапљина	2.585	15.538	3.941	10	6	—	2	4	22.086
Гацко	8.693	28	5.653	4	31	3	1	1	14.424
Коњиц	5.105	12.118	21.028	23	5	1	7	105	38.392
Ливно	4.923	20.451	11.160	20	3	2	8	97	36.564
Љубушки	92	40.233	2.139	6	9	—	6	4	42.489
Мостар, срез	6.637	29.515	9.127	19	14	5	—	2	45.419
Мостар, град	3.854	5.850	10.931	115	192	25	78	115	21.160
Прозор	37	10.139	4.542	1	11	—	1	14	14.745
Столац	10.377	7.332	8.204	—	15	1	4	1	25.934
Широки Бријег	200	35.302	68	3	5	3	—	1	35.582
Требиње	19.476	3.848	4.330	22	128	4	17	22	27.847
Дувно	754	27.068	1.906	2	4	—	3	1	29.738
Невесиње	17.459	775	5.552	5	23	1	—	5	23.820
Цијела област	91.201	208.342	91.043	231	465	48	129	372	391.831
Сарајевска област									
Бугојно	14.783	19.679	18.955	19	12	—	21	30	53.499
Фоча	19.007	87	19.926	11	102	3	13	22	39.171
Горажде	10.327	74	22.932	6	41	4	5	20	33.409
Фојница (Кисељак)	533	16.800	10.422	15	2	7	10	9	27.798
Рогатица	12.890	68	16.734	4	8	5	1	1	29.701
Сарајево, срез	35.338	3.198	18.178	85	101	62	51	62	57.076
Сарајево, град	30.451	24.146	52.131	1.408	1.846	323	1.325	2.139	113.769
Соколан	10.802	25	3.635	3	26	2	1	46	14.540
Травник, град	818	2.851	3.769	41	26	3	32	28	7.568

Срезони	Православни	Католици	Муслимани	Словенци	Црногорци	Македонци	Остали Словенци	Остале нации, мањине	Свега
Травник, срез	5.850	25.614	22.059	11	8	2	10	28	53.582
Вареш	3.782	9.556	4.496	36	9	8	69	51	18.007
Високо	12.249	9.568	31.483	189	34	14	39	72	53.654
Вишеград	16.759	63	13.030	8	20	4	3	10	29.897
Власеница	19.576	39	7.669	8	1	1	4	7	27.305
Зеница, срез	6.172	6.851	22.307	50	4	2	5	8	35.399
Зеница, град	2.314	4.792	7.603	355	18	29	113	326	15.550
Завидовићи	9.702	10.002	19.873	46	11	10	63	42	39.749
Цијела област	211.343	133.413	295.208	2.296	2.269	479	1.765	2.901	649.674
Тузланска област									
Бијелина, срез	55.624	61	8.137	3	1	1	28	22	63.877
Бијелина, град	3.007	699	9.537	30	16	21	164	131	13.605
Брчко, срез	16.923	19.531	13.317	2	2	1	15	178	49.969
Брчко, град	1.863	1.510	5.721	39	14	5	42	55	9.249
Дервента, срез	20.169	22.163	1.081	12	3	—	358	1	43.787
Добој, срез	17.307	6.294	9.851	6	—	1	12	33	33.504
Дервента, град	1.095	2.906	4.786	33	6	5	229	38	9.098
Добој, град	1.064	1.259	4.446	60	12	7	58	23	6.929
Тузла, срез	17.027	14.703	59.156	151	14	3	61	93	91.208
Тузла, град	3.245	7.413	16.019	178	69	23	189	256	27.394
Бос. Брод	9.365	12.876	3.062	26	9	10	72	19	25.439
Бос. Шамац	12.143	22.382	2.914	15	3	2	10	43	37.512
Грачаница	12.251	130	33.928	7	5	—	30	18	46.369
Градчац	10.589	8.380	23.202	5	1	—	2	5	42.184
Кладань	5.139	169	9.201	2	—	2	7	2	14.522
Лопаре	18.746	977	12.385	2	—	—	8	2	32.120

Срезови	Православни	Католици	Муслимани	Словенци	Црногорци	Македонци	Остали Словени	Остале национ. мањине	Свега
Тузланска област									
Маглај	10.599	5.590	7.288	2	6	—	2	8	23.495
Модрича	10.060	5.409	4.228	15	—	—	11	23	19.746
Ошак	7.901	13.290	4.337	5	—	—	13	20	25.566
Сребреница	19.532	43	20.343	2	4	—	6	24	39.954
Теслић	24.497	6.022	5.345	22	4	1	23	19	35.933
Тешань	9.536	6.534	18.414	6	2	1	10	5	34.508
Зворник	23.978	80	25.843	6	1	1	17	90	50.017
Цијела област	311.660	158.421	302.541	629	172	84	1.370	1.108	775.985
Цијела Б. и Х. (65 срезова и 13 градова)	1.067.728	580.790	890.094	4328	3087	676	12921	5.659	2.555.283
	41.62%	22.51%	34.71%	0.16%	0.12%	0.026%	0.52%	0.22%	

Напомена: Становништво срезова Посушја и Калиновика урачунато је у њихове најближе срезове.

И градско становништво (њих 13 на броју са 276.956 душа) урачунато је у попис цијеле НРБ и Х.

Табела 10

АПСОЛУТНА ИЛИ РЕЛАТИВНА ВЕЋИНА СТАНОВНИШТВА ПО ОБЛАСТИМА,
СРЕЗОВИМА И ГРАДОВИМА

— Према попису од 1948 године —

Редни број	Области	Срезови и градови	Број ста- новништва по срезо- вима и гра- довима	Апсолутна или релативна већина у процентима		
				Право- славни	Католици	Мусли- мани
1	Бањалучка	Бања Лука, срез	89.248	72		
2	"	Бања Лука, град	31.223			40.60
3	"	Бихаћ, град	8.344			73
4	"	Бихаћ, срез	24.275			47
5	"	Јајце, град	5.005			51.70
6	"	Јајце, срез	36.910	49.30		
7	"	Приједор, град	8.062			48.40
8	"	Приједор, срез	59.316	55.90		
9	"	Бос. Дубица	28.461	78.70		
10	"	Бос. Градишка	45.013	70.90		
11	"	Бос. Грахово	11.475	96.10		
12	"	Бос. Крупа	36.267			51.60
13	"	Бос. Нови	35.695	75.50		
14	"	Бос. Петровац	22.890	74.40		
15	"	Цазин	33.241			93.60
16	"	Дрвар	17.978	98.50		
17	"	Гламоч	15.146	79.60		
18	"	Клауч	35.428	67.50		
19	"	Котор-Варош	33.189	63.60		
20	"	Мркоњић Град	29.178	84.50		
21	"	Прњавор	47.081	74		
22	"	Сански Мост	45.574	53.50		
23	"	Србац	25.933	92		
24	"	Велика Кладуша	21.861			77
	Цијела област		747.793	60.60%		
25	Тузланска	Бијелина, срез	63.877	84.08		
26	"	Бијелина, град	13.605			70
27	"	Брчко, срез	49.969		39	
28	"	Брчко, град	9.249			61.80
29	"	Дервента, срез	43.787		50.60	
30	"	Дервента, град	9.098			53.17
31	"	Добој, срез	33.504	51.50		
32	"	Добој, град	6.929			63.50
33	"	Тузла, срез	91.208			68.80
34	"	Тузла, град	27.394			58.40
35	"	Бос. Брод	25.439		50.60	
36	"	Бос. Шамац	37.512		59.50	
37	"	Грачаница	46.369			73.10
38	"	Градац	42.184			55
39	"	Кладањ	14.522			63.30
40	"	Лопаре	32.120	58.30		
41	"	Маглај	23.495	44		
42	"	Модрича	19.746	50.90		
43	"	Озак	25.566		50.90	

Редни број	Области	Срезови и градови	Број ста- новништва по срезо- вима и гра- довима	Апсолутна или релативна већина у процентима				
				Право- славни	Католици	Мусли- мана		
44	Тузланска	Сребреница	39.954	68.10		50.85		
45	"	Теслић	35.933			53.37		
46	"	Тешањ	34.508			51.68		
47	"	Зворник	50.017					
	Цијела област		775.985	40.13%				
48	Сарајевска	Бугојно	53.499	61.40	36.80	50.80		
49	"	Фоча	39.171			68.60		
50	"	Горажде	33.409		60.40	56.40		
51	"	Фојница (Кисељак)	27.798					
52	"	Рогатица	29.701	73	47.80	45.70		
53	"	Сарајево, срез	57.076			49.80		
54	"	Сарајево, град	113.769			58.70		
55	"	Сокољак	14.540		50.08			
56	"	Травник, град	7.568	71.70	56.60	63		
57	"	Травник, срез	53.582			48.80		
58	"	Вареш	18.007			49.60		
59	"	Високо	53.654					
60	"	Вишеград	29.897	56.60				
61	"	Власеница	27.305					
62	"	Зеница, срез	35.399					
63	"	Зеница, град	15.550					
64	"	Завидовићи	39.749					
	Цијела област		649.674			45.57		
65	Мостарска	Билећа	13.531	81.30	71.60	56		
66	"	Чапљина	22.086	60.20				
67	"	Гацко	14.424					
68	"	Коњиц	38.392					
69	"	Ливно	36.664	40.10	55.60	52.60		
70	"	Љубушки	42.489		94.66			
71	"	Мостар, срез	45.419		65.20			
72	"	Мостар, град	21.160		75.50			
73	"	Прозор	14.745	69.30	99.20	86		
74	"	Столац	25.934					
75	"	Широки Бријег	35.582					
76	"	Требнје	27.847					
77	"	Дувно	29.738	70.30				
78	"	Невесиње	23.820					
	Цијела област		391.831		53.10%			
	Цијела НР	Босна и Херцеговина	2,565.283					

Табела 11.

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ПО ЗВАНИЧНИМ ПОПИСИМА ОД 1851 ДО 1948 ГОДИНЕ

	Православни		Муслимани		Католици		Остали (Јевреји и други)		Свега становништва
	апсолутно	%	апсолутно	%	апсолутно	%	апсолутно	%	
По попису од 1851 године	400.000	43.6	328.000	35.8	178.000	19.5	10.000	1.10	916.000
По попису од 1910 године	825.418	43.49	612.137	32.25	434.197	23.3	18.292	0.96	1,898,044
По попису од 1931 године	1,028.139	44.25	718.079	30.9	547.949	23.58	29.388	1.27	2,323,555
По попису од 1948 године	1,067,728	41.62	890,094	34.71	580,790	22.61	26,671	1.06	2,565,283

Напомена: Од 1851—1948 године повећало се становништво Б. и Х. за 1,649,283 или за 180% (скоро три пута). За то вријеме повећало се број православних за 167% (нешто више од 2 1/2 пута), број муслимана за 170% (нешто више од 2 1/2 пута), број католика за 226% (више од 3 пута), број осталих за 160% (око 2 1/2 пута).

ПОМИЈЕШАНОСТ СТАНОВНИШТВА ПО ПОПISУ ОД 1931 ГОДИНЕ

Бановине	Срезови	Број политичких општина у срезу	Општине у којима живе само православни		Општине у којима живе само католици		Општине у којима живе само муслимани	
			бр. опш.	Житеља	бр. опш.	Житеља	бр. опш.	Житеља
Дринска	Бијељински	10						
"	Брчански	14						
"	Чајнички	7						
"	Фојнички	5						
"	Кладањски	4						
"	Рогатички	7						
"	Сарајевски	8						
"	Сребренички	6						
"	Травнички	6						
"	Тузлански	15	1	6.755				
"	Височки	10						
"	Вишеградски	8						
"	Зенички	6						
"	Власенички	10	1	4.098				
"	Зворнички	10	1	2.077				
"	Жепачки	6						
Свега	у бановини	132	3	12.930	—	—	—	—
Приморска	Бугојански	3						
"	Томиславградски	5			1	5.923		
"	Коњички	3						
"	Ливањски	5						
"	Љубушки	6						
"	Мостарски	11			1	6.616		
"	Прозорски	2						
"	Столачки	6						
Свега	у бановини	41	—	—	2	12.539	—	—
Врбаска	Бањалучки	14	2	9.405				
"	Бихаћки	8						
"	Дубички	4						
"	Градишки	10						
"	Крупски	5						
"	Новски	7						
"	Петровачки	4						
"	Граховски	3						
"	Пазински	7						
"	Дервентски	12						
"	Добојски	4						
"	Гламочки	3						
"	Грачанички	10						
"	Градачачки	10						
"	Јајачки	7	1	6.653				

Општине у којима живе само православно и католици			Општине у којима живе само православно и муслимани			Општине у којима живе само католици и муслимани			Општине у којима живе помијешане све три вјере	
бр. опш.	православних	католика	бр. опш.	православних	муслимана	бр. опш.	католика	муслимана	бр. опш.	житеља
2	10.129	145	—	—	—	—	—	—	8	65.997
5	11.375	18.147	—	—	—	—	—	—	9	66.085
3	3.670	11.358	3	3.670	10.754	—	—	—	1	1.056
—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	25.125
—	—	—	1	1.245	1.007	1	851	838	2	10.617
—	—	—	1	3.123	1.733	—	—	—	8	39.264
—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	35.142
—	—	—	4	12.476	8.787	—	—	—	2	13.929
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	44.972
1	6.755	15	1	3.980	786	—	—	—	12	80.755
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	54.670
—	—	—	3	3.676	5.821	—	—	—	5	18.819
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	35.413
—	—	—	5	11.120	6.546	—	—	—	4	15.681
—	—	—	4	4.916	10.323	—	—	—	5	29.650
—	—	—	—	—	—	1	2.305	113	5	28.437
11	31.929	29.665	22	44.206	45.757	2	3.156	951	94	665.592
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	42.884
1	69	7.033	—	—	—	—	—	—	3	13.125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	32.162
1	4.243	1.971	—	—	—	—	—	—	4	27.038
1	11	11.597	—	—	—	3	20.798	361	2	15.988
1	52	10.846	—	—	—	1	4.855	61	8	60.570
—	—	—	—	—	—	1	4.190	1.049	1	9.467
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	41.149
4	4.375	31.447	—	—	—	5	33.843	1.482	30	242.398
4	14.278	5.909	—	—	—	—	—	—	8	66.864
2	3.056	388	—	—	—	—	—	—	6	35.695
3	21.433	390	—	—	—	—	—	—	1	10.914
3	14.038	1.020	—	—	—	—	—	—	7	55.638
—	—	—	1	8.407	704	—	—	—	4	37.525
1	3.928	91	1	4.226	49	—	—	—	5	30.371
2	6.772	435	—	—	—	—	—	—	2	25.317
1	5.071	13	—	—	—	—	—	—	2	21.027
—	—	—	1	1.261	2.633	—	—	—	6	43.489
2	4.929	3.985	—	—	—	—	—	—	10	57.371
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	23.624
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	24.873
—	—	—	2	3.523	6.979	—	—	—	8	45.225
6	11.472	14.381	—	—	—	—	—	—	4	24.810
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	41.808

Бановине	Срезови	Број политичких општина у срезу	Општине у којима живе само православни		Општине у којима живе само католици		Општине у којима живе само муслимани	
			бр. опш.	Житеља	бр. опш.	Житеља	бр. опш.	Житеља
Врбаска	Кључки	5						
•	Которнарошки	7						
•	Маглајски	3						
•	Мркоњићградски	6						
•	Приједорски	8						
•	Пријаворски	12						
•	Сански	8						
•	Теслићки	6						
Свега	у бановини	163	3	16.058	—	—	—	—
Зетска	Билаћки	5	1	3.219				
•	Фочански	8						
•	Гатачки	3						
•	Љубињски	2						
•	Невесињски	6						
•	Требињски	8	1	2.797				
Свега	у бановини	32	2	6.016	—	—	—	—
У цијелој	Б. и Х.	368	8	45.004	2	12.539	—	—

Напомене: 1) Од 368 општина (по попису од 1931 године и тадашњој административно-политичкој подјели Б. и Х.) није било:

- а) православних у 9 општина (у 3 ниједног лица а у 6 испод 10 лица) или у 2,44% свих општина;
- б) католика у 42 општине (у 7 ниједног, а у 35 испод 10 лица) или 11,41% свих општина;
- в) муслимана у 55 општина (у 13 ниједног лица, а у 42 испод 9 лица) или у 14,94% свих општина.

У свим осталим општинама — 260 (71,21%) — живиле су поједине главне вјере помијешане или само са једном, или само са другом вјером, или заједно са обје остале.

2) У од 368 општина (1931 године) живили су:

- а) православни у 8 само православних општина са 45.004 житеља; у 51 општина са 266.093 житеља помијешани са католицима; у 40 општина са 170.829 житеља помијешани са муслиманима и у 260 општина са 1.808.999 житеља помијешани са обје друге вјере;

Општине у којима живе само православни и католици			Општине у којима живе само православни и муслимани			Општине у којима живе само католици и муслимани			Општине у којима живе помијешане све три вјере	
бр. опш.	православних	католика	бр. опш.	православних	муслимана	бр. опш.	католика	муслимана	бр. опш.	житеља
—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	37.258
—	—	—	1	3.851	512	—	—	—	6	22.848
—	—	—	1	2.764	1.188	—	—	—	2	16.181
1	4.836	29	—	—	—	—	—	—	5	22.145
2	11.714	66	—	—	—	—	—	—	6	43.088
5	20.962	5.617	—	—	—	—	—	—	7	50.395
—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	46.664
2	9.758	296	—	—	—	—	—	—	4	31.693
34	132.247	31.620	7	24.032	12.065	—	—	—	119	814.923
—	—	—	3	10.337	2.286	—	—	—	1	8.605
—	—	—	4	8.463	10.578	—	—	—	4	20.069
—	—	—	1	2.088	1.616	—	—	—	2	11.529
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	14.972
—	—	—	1	5.113	42	—	—	—	5	20.128
2	4.694	116	2	2.714	1.432	—	—	—	3	11.783
2	4.694	116	11	28.815	15.954	—	—	—	17	86.086
51	173.245	92.848	40	97.053	73.776	7	36.999	2.433	260	1.808.999

- б) католици у 2 чисто католичке општине са 12.539 житеља; у 51 општини са 266.093 житеља помијешани са православним; у 7 општина са 39.432 житеља помијешани са муслиманима и у 260 општина са 1.808.999 житеља помијешани са обје друге вјере;
- в) муслимани у 40 општина са 170.829 житеља помијешани са православним; у 7 општина са 39.432 житеља помијешани са католицима; у 260 општина са 1.808.999 житеља помијешани са обје друге вјере. Чисто муслиманских општина није било.
- 3) Православних није било у 9 општина (никако ни испод 10 житеља). Било их је дакле у 359 општина (у 97% свих општина). Католика није било у 42 општине (никако ни испод 10 житеља). Било их је дакле у 326 општина (у 88% свих општина). Муслимана није било у 55 општина (никако ни испод 10 житеља). Било их је дакле у 313 општина (у 85% свих општина).

Табела 13.

СТАНОВНИШТВО ПО СПОЛУ ПРЕМА ПОПISУ ОД 1910 ГОДИНЕ

Окрузи	Мушки	Женски	Свега	Напомена
Сарајевски	152.042	136.019	288.061	На 1000 мушких долазило у Босни 908, а у Херцеговини 1010 женских. У цијелој Б. и Х. долазило је на 1000 мушких 908 женских.
Тузлански	224.349	201.147	425.416	
Бањалучки	212.862	190.955	403.817	
Бихаћки	120.650	108.421	229.071	
Травнички	152.119	132.442	284.561	
Мостарски	132.830	134.208	267.038	
Свега :	994.852	903.192	1.898.944	
	(52.42%)	(47.58%)	(100%)	

СТАНОВНИШТВО ПО СПОЛУ ПРЕМА ПОПИСУ ОД 1948 ГОДИНЕ

Табела 14.

Области	Православни		Католици		Муслимани		Словенци		Македонци		Црногорци		Остали Словени		Остале нације		Свега	
	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски	мушки	женски
Бањалучка	217.180	235.930	37.556	42.934	98.261	103.041	531	641	38	27	106	75	4.561	5.096	680	598	359.023	388.342
Мостарска	41.692	49.017	91.439	106.903	49.778	54.063	141	90	39	9	240	225	68	61	280	102	183.677	210.470
Сарајевска	104.228	105.379	63.202	70.211	146.248	149.060	1218	1078	375	104	1.421	848	894	871	1.656	1.245	319.242	328.796
Тузлањска	150.784	160.492	14.989	83.382	147.816	154.715	325	304	65	20	122	50	774	787	579	529	375.454	400.279
Свега:	513.884	550.818	271.886	308.904	442.103	460.879	2225	2113	517	160	1.889	1.198	6.297	6.815	3.195	2.474	1.237.396	1.327.887
																	(48.23%)	(51.77%)

Напомена: На 1000 мушких долазило 1072 женске

ГРАДСКО И СЕОСКО СТАНОВНИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1865—1948)

Табела 15.

Када?	Градско становништво		Сеошко становништво		Свега становништва	Напомене
	абсо- лутно	у %	абсо- лутно	у %		
За пријеме турске владарине (По Темелу)	220.000	21.34	806.000	88.66	1.026.000	Градско становништво било је у огромној већини муслиманско — око 165.000 (75%). Хришћанског и другог становништва градског било је око 55.000 (25%). — Сеошко становништво било је у претежној већини хришћанско — око (70%) — Вароши и варошица било је око 75.
За пријеме аустри- ске управе (По попису од 1910 г.)	278.203	14.60	1.619.841	85.40	1.898.044	Од градског становништва било је највише муслимана (50.76%), па католика (24.49%), православних (19.92%) и осталих (4.83%). — Од сеоског становништва било је највише православних (47.90%), па муслимана (29.30%), а најмање католика (22.77%). — Градова и вароши било је 74.
За пријеме старе Југославије (По попису од 1931 г.)	360.255	15.55	1.963.300	84.45	2.323.555	Од градског становништва највише је било муслимана (50.43%), па католика (23.23%), православних (22.34%) и осталих (3.80%). — Број вароши и варошица износио је 68.
За пријеме Народ- не Републике Босне и Хер- цеговине (Попис 1948 године)	276.956	10.79	2.288.327	89.21	2.565.283	Међу варошима истакнути су градови са посебним правима (Бихаћ, Бијелина, Бос. Брод, Брчко, Бугојно, Дервента, Добој, Фоча, Горажде, Јајце, Коњиц, Ливно, Приједор, Сански Мост, Теслић, Грانيк, Требиње, Вареш, Високо и Зворник) и градови као засебна административна подручја (Бања Лука, Мостар, Сарајево, Тузла и Зеница). Остале вароши и варошице постале су у административном погледу само мјесни народни одбори без посебних права.

СТАНОВНИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПО ЗАНИМАЊУ (1910—1948)

Табела 16.

Када?	Пољопривреда, шumarство, сточарство, воћарство, риболов		Индустрија, занати, рударство		Трговина, кредит и саобраћај		Јавна служба и слободно занимање		Остала занимања		Свега запослених		Свега незапослених		Свeга становништва
	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	апсо- лутно	у %	
По попису од 1910 г.	593.694	31.14	38.097	2.00	16.699	0.87	25.618	1.30	6.183	0.03	671.291	35.35	1.222.753	64.65	1.898.044
По попису од 1931 г.	857.744	36.92	68.236	2.95	31.846	1.57	24.452	1.06	25.137	1.20	1.017.562	43.78	1.306.787	56.22	2.323.555
По попису од 1948 г.	1.159.205	45.19	150.967	5.88	4.191	0.16	86.740	3.30	38.398	1.49	1.439.501	56.02	1.125.782	43.98	2.565.283

Напомене: 1) Међу лицима која не привређују налазе се дјеца испод 9 година, жене, дјевојке и дјечаци који су забављени кућним (домашњим) послом и незапослени.

2) Проценти су рачунати од цјелокупног броја становништва.

3) За вријеме турске владавине становништво се бавило углавном пољопривредом, сточарством, воћарством и шумарством. Много мање бавило се занатима и трговином, а још мање рударством и индустријом. Слободних професија и других занимања било је врло мало. (Нема ни приватних ни званичних података).

4) За вријеме НРБ и Х становништво се бави у претежној мјери земљорадњом, шумарством, воћарством и сточарством. Сразмјерно знатно заступљени су занати, индустрија и рударство. Слободних професија и других занимања има врло мало. (Подаци по „Информативном приручнику за 1951 годину“).

Табела 17.

ПИСМЕНОСТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1910—1948)

Година?	Писмени		Неписмени		Свега становништва
	апсолутно	у %	апсолутно	у %	
1910 године	230.801	12.16	1,667.243	87.84	1,898.044
1931 .	629.668	27.10	1,693.887	72.90	2,323.555
1948* .	662.022 (са основном школом)	25.90	1,903.261 (без основне школе)	74.10	2,565.283

*) Информативни приручник за 1951 годину говори о дјеци без основне школе и дјеци са основном школом.

Напомене: 1) За вријеме турске владавине у Б. и Х. била је писменост на врло ниском степену. Без школске спреме било је око 97%. Читати и писати једва је знало 3%.

2) Међу неписменим знатна је већина женских.

РЕГИСТАР

- Авари (Обри), татарско - хунско племе, 3
- Авиној, Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије, 56
- Аврамовић Стефан, српски свештеник у Вост. Посавини, вођа буне 1856 године, 16
- Автономне борбе, 43, 49
- Аграр, аграрни односи, 44, 49
- Административна подјела, под Турском 9—12; под Аустријом: 40; под Кр. Југославијом: 52, 53; за пријеме НРБиХ: 56—61
- Азија, 13, 14, 43, 49
- Ајани, управници ниже административне јединице, 10, 11
- Ајова, мјесто у Новопазарском санџаку, 12
- Алајбег, пуковник, 9
- Албанија (Арбанија), покрајина на Балканском Полуострву, 9
- Америка, Сјеверна и Јужна, 44, 49, 55
- Андраши, аустријски министар спољних послова, 37
- Анексија, присаједињење туђе земљске области, 43, 49, 65
- Арапи, народ семитске народне породице, 49
- Аргати, радници, 17
- Арнаути (Арбанаси, Шиптари), становници Арбаније, потомци ст. Илира, 29, 32, 49
- Аустралија, континент, 44, 49, 55
- Аустрија, Аустро-Угарска, 8, 9, 14, 15, 20, 21, 37, 38, 40—43, 46, 50, 51, 52, 65
- Аустријски, аустроугарски режим, владавина, 33, 40—53, 57, 65
- Аустро-турски ратови, 8, 9, 13—16
- Африка, континент, 14
- Ашкенази, Јевреји насељени по сјеверо-западној Европи, 49, 50
- Балкан, Балканско Полуострво, 8, 16, 20, 24, 43
- Балкански ратови, 43
- Бан, управник бановина, намјесник владарца, 3, 4
- Банат, покрајина између Дунава, Тисе, Мориша и Ердеља, 16, 18—20, 27, 55
- Банџа, област између Купе, Коране и Доње Уне, 20
- Бановина, административна јединица, 52
- Бања Лука, град, срез, округ, област [Босна], 5, 8, 11, 12, 23, 33, 40, 45, 48, 52, 57—64
- Бања Лука, санџак, (Босна), 10, 11
- Барања, крај између Дунава и Драве, 19, 20
- Барбући, Барбуци Никола, доминиканац, 25
- Баталић (Далмација), 17
- Батинић Миха фра, 19, 25
- Батрић (Загорје, Далмација), 17
- Бачка, покрајина између Тисе и Дунава, 13, 16, 18—20, 27, 55
- Банџагић Сафветбег Др, историк, 9, 10
- Бег, титула за више официре, управник санџака, округа, 9
- Беглербегдук, област, покрајина, провинција састављена од више санџака (округа), 8, 9, 10

- Беглербег, управник беглербеглука, 9
- Бела IV, краљ угарски (1235—1270), 25
- Белгија, 44, 49, 55
- Београд, 4, 9, 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 31—33, 36, 53
- Београдски мир, уговор склопљен између Аустрије и Турске 1739 године, 9
- Берлин, 15, 26, 31, 32, 35
- Берлински мир, (1739), 15
- Берлински конгрес (1878), 28, 29, 34, 37, 40, 43
- Беч, 8—10, 13, 40, 30, 34, 44, 49
- Бијељина, мјесто, каза, срез у Босни, 5, 11, 12, 23, 40, 41, 45, 48, 52, 58—60, 62, 64
- Бијело Поље, варошица у Новопазарском сандаку, 12, 40
- Билеће, мјесто, каза, срез у Херцеговини, 5, 11, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62, 64
- Бир владици, годишње давање епископу, 24
- Бихаћ, град, каза, срез, округ, санџак у Босни, 8, 11, 12, 23, 40, 43, 45, 52, 53, 57, 58, 60, 62, 64
- Бихаћка област, 52
- Бихаћка Крајина, 8
- Бихор, крај у Новопазарском сандаку, између Берава и Бијелог Поља, 12, 40
- Бјежање становништва, 13, 16, 18—20, 24, 37
- Благај, мјесто код Мостара у Херцеговини, 5
- Блажуј, село код Сарајева, 24
- Блау Отто Др, њемачки конзул у Босни, 26, 30, 31, 32
- Богомили (Патарени), вјерска хришћанска секта, 24, 25
- Бока Которска, 10, 19
- Бококоторски залив, залив на јужном крају југославенске јадранске обале, 10
- Борач, крај код Праче (Босна), 47
- Борова Гора, планина источно од Лијевна, 4
- Босанска Крајина, сјеверо-западни дио Босне, види Крајина Босанска
- Босна, 3—7 (за вријеме банава и краљева), 8—39 (за вријеме Турака), 40—51 (за вријеме Аустрије), 52—55 (за вријеме Кр. Југославије), 56—63 (за вријеме НРБиХ)
- Босна дијелови области (Источна, Јужна, Западна, Сјеверна, Централна, Горња, Доња), 3—11, 13, 15, 17—28, 35, 38
- Босна беглербеглук, проширена провинција Босна у XVI и XVII в., 8, 10
- Босна везирлук, 10, 11
- Босна вилајет, провинција Босна, 9—12, 24, 26, 28—41
- Босна ејалет, босанска провинција, 10, 29
- Босна, ријека, десна притока Саве, 3, 21, 22, 23, 53
- Босна санџак (Босански округ), 10
- Босна Сребрна (Босна Аргентина), католичка провинција у Босни, 31, 32
- Босна-Селнаме, званични календар босанске владе, 29, 35, 37, 38
- Босна и Херцеговина у старим границама (за вријеме самосталности и Турске), 3—40
- Босна и Херцеговина у данашњим границама, 4, 5, 8, 9, 29, 31, 34, 35, 39—63
- Бочац, село и тврђава на Врбасу, на југу од Вања Луке, 8
- Бошњак Славољуб, види Јукић Иван фра
- Брач, острво у Јадранском Мору, 4
- Бребир (Бос. Градишча), каза, 12
- Брегава, притока Неретве, 21
- Бркић Василије, пећски патријарх (1763—1771), 16, 27
- Брод, Бос, град, испостава у Бо-

- ски на Сави, 5, 22, 23, 40, 52, 60, 62
- Број жртава у Првом и Другом свјетском рату**, 54, 62—64
- Број становништва (популација)**, 24, 28—39, 46, 54, 55
- Брчко**, мјесто, каза, срез у Сјеверној Босни, на Сави, 5, 3, 12, 22, 23, 40, 41, 46, 48, 52, 53, 58—60, 62
- Бугари**, јужнословенски народ, 49, 61
- Бугојно**, град, срез у Средњој Босни, 4, 5, 40, 46, 52, 53, 60, 62
- Будим**, град на десној обали Дунава, дио Будимпеште, 13
- Бужим**, градић и село сјеверно од Бос. Крупе, 8
- Буњевци**, група католика досељених из Далмације и Херцеговине у Бачку, око Суботице, Сомбора и Баје, 19
- Буње**, устаници, 13, 16, 18, 21, 27, 33, 37, 39, 42, 43, 47, 65
- Бусовача**, мјесто у Централној Босни, 22
- Вакуф Горњи**, мјесто, испостава у Средњој Босни, на Врбасу, 5, 40, 52
- Вакуф Доњи**, мјесто, срез, испостава у Средњој Босни, на Врбасу, 5, 17, 22—24, 40, 44, 52
- Валија**, вали-паша, управник вилајета (провинције), 12
- Вареш**, мјесто, испостава, срез у Средњој Босни, 4, 40, 52, 60—62
- Варцар-Вакуф (Мркоњић - Град)**, варошица, срез, на Врбасу, 5, 40, 45
- Везир**, управник провинције, 9, 10, 11
- Везир велики**, министар, 9
- Везирлук**, провинција, 10, 11, 30, 31
- Велика Кладуша**, град, испостава, срез у Бос. Крајини, 15, 24, 40, 52, 60, 62
- Велико управно вијеће** (меџлис кебири), 12
- Величанин Мијо фра**, 17
- Велика Клисура**, уска долина Вардара код Велеса у Македонији, 20
- Вијеће произвођача у НРБиХ**, 60
- Византија**, источно римско царство, 3
- Вијенац**, средњовјековни град на Врбасу, ниже Јајца, 8
- Викаријат апостолски**, начелство вјерске кат. области, 26, 32
- Вилајет**, провинција, област, покрајина, 10, 11
- Вилајетски управни савјет** (идаре меџлис), 12
- Високо**, варош, каза, срез у Средњој Босни, на ријечи Босни, 4, 17, 22, 23, 40, 41, 45, 52, 60—62
- Височко Поље**, 3
- Височка католичка жупа**, 17
- Вишеград**, град, каза, срез, на Дрини у Босни, 5, 22—24, 40, 44, 46, 47, 49, 52, 60, 62, 64
- Вјерске борбе**, 3, 65
- Вјерска гоњена (прогони)**, 13, 16, 20
- Влада НРБиХ**, 57
- Власеница**, град, срез у Источној Босни, 4, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62, 64
- Владичин бир**, годишње давање епископу, 23
- Влашић**, планина у Средњој Босни, више Травника, 4
- Вогошће**, село у височком срезу, сада V реон Сарајева, 61
- Војница**, порез немуслимана зато што не служе војску, 23, 24
- Војвода**, управник ниже административне јединице, 10
- Војнуни**, хришћанска комора у турској војсци, 14
- Војничка Крајина у Хрватској**, 14, 15
- Врандук**, град у долини Босне, код Зенице, 4

- Врбања, десна притока Врбаса, 21
 Врбас, десна притока Саве, 4, 5, 8, 15, 21, 53
 Врбаска бановина, 52, 53, 54
 Врбаска област (жупа), 4
 Вргорац, мјесто код Макарске (Далмација), 17
 Врхбосна, жупа, област, на врелу Босне, 3, 4, 6
 Врхбосна, Сарајево, 3, 4, 6, 7, 10
 Вук Бранковић (Вук Гргуревић), деспот (1471—1485), 15
 Вукаловић Лука, херцеговачки војвода, вођа устанка 1853—1858 и 1861—1863, 16, 33
- Габела (Дријева), мјесто на ушћу Неретве, 5, 9, 14
 Гаврило Тројичанин из Пљеваља, 18
 Гацко, мјесто, каза, срез у Херцеговини, 5, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62, 64
 Георгијевић Атанасије, изасланик цара Фердинанда II у Босну (1628), 25, 26, 27
 Гилфердинг А., руски научник, 13, 31, 32
 Глад, гладне године, перодне године, 14, 17, 18, 24
 Гламоч, мјесто, каза, срез у Западној Босни, 5, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62
 Горажде, мјесто, испостава, срез у Источној Босни, 5, 40, 52, 60, 62
 Горица словеначка, 20
 Горњи Вакуф, види Вакуф Г.,
 Готи, источно германски народ, 3
 Граб, мјесто у савском срезу (Далмација), 17
 Град, градови, административне јединице, 56, 57
 Градачац, мјесто, каза, испостава, срез у Сјеверној Босни, 5, 23, 33, 40, 46, 52, 53, 60, 62
 Градишка Бос., мјесто, каза, срез у Сјеверној Босни, на Сави, 9, 12, 23, 40, 41, 43, 45, 48, 52, 60, 62
- Градашћевић Хусеинбег, вођа бу-не 1831—1832 године, 16
 Градски народни одбори у НРБиХ, 56—58, 61
 Градска вијећа у НРБиХ, 60, 61
 Градека самостална подручја у НРБиХ, 59
 Грађанске борбе, ратови, 3, 13, 18
 Грађански ратови, 65
 Границе, међе, 4, 5, 8, 9
 Грахово Бос. (Арежин Бријег), мјесто, испостава у Западној Босни, 40, 52, 53, 60, 62
 Грачаница, мјесто, испостава, ка-за, срез у долини Спрече, 5, 23, 40, 45, 52, 60, 62
 Грдан војвода, вођа устанка 1597 године, никшићки војвода, 16
 Гргур IX, папа у првој половини XII в., 25
 Гргуревић Вук (Вук Бранковић), деспот (Змај Огњени Вук), 1471—1485, 15
 Грkokатолици (унијати), припад-ници правосл. цркве који при-знају римског папу, 50
 Грујић Радослав, проф. Универзи-тета, 14, 15
 Грци, 3, 26, 49, 64
 Густоћа житељства (становни-штво), 20, 47, 48, 54, 61
- Дабар, село у столачком срезу (Херцеговина), 47
 Далмација, покрајина дуж Јадран-ског Мора, 6, 8—10, 13—17, 19—22, 27, 44, 46, 65
 Данак у крви, 13, 14, 24
 Данак, порез, 20
 Данија, намет, 20, 23
 Дебар, мјесто у Загори (Далмаци-ја), 17
 Дедијер Јевто Др, историк, 13, 22
 Демографско стање, 23, 28
 Демографски фактор, 39
 Дервента, мјесто, срез у Сјеверној Босни, 5, 8, 12, 23, 33, 40, 46, 52, 53, 59, 60, 62

- Дефтердар, шеф, управник, 10
 Двор, срез у Хрватској, 53
 Диван-ефендија, канцелар, 10
 Дивитар, дивитефендија, чувар
 мастионице, 10
 Диздар, управник ниже административне јединице, 10
 Добој, мјесто, испостава, срез у
 Сјеверној Босни, на ријеци Босни, 5, 22, 23, 40, 52, 53, 57—60, 62
 Доброводици, 43, 50
 Добрун, средњевјековни град у
 Босни, на Горњој Дрини, 4
 Долац, VI реон Сарајева, 61
 Дољани, село код Љубушког, 17
 Долни Краји, средњевјековна област у Сјеверној Босни, 4, 5, 8
 Доњи Вакуф, види Вакуф Д.,
 Досељавање, досељеници, 13, 19—
 23, 27, 41, 42, 45—51, 55, 63
 Драва, притока Дунава, 20
 Драгановић Ст. К. фра, 19, 25
 Дрвар, мјесто, испостава, срез у
 Западној Босни, 19, 40, 52, 60
 Дрина, притока Саве, 4, 5, 20, 21,
 23, 53
 Дринска бановина, 52, 53
 Дубица Бос., мјесто, каза, срез у
 Сјеверној Босни, на Уни, 8, 9,
 12, 23, 40, 45, 52, 60, 62
 Дубичка жупа, 4, 8
 Дубочак Андрија фра, 17
 Дубровник, 6, 13, 18, 19
 Дубровачка жупа, 6
 Дувно (Жупањак, Томиславград),
 мјесто, испостава, срез у Западној
 Босни, 5, 12, 17, 40, 60, 62
 Дукљанин поп, писац из XII и
 XIII вијека, 4
 Дунав, 20
 Дунавска бановина, 53
 Душан, српски краљ (1331—1346) и
 цар (1346—1355), 5
 Евангелици, хришћанска вјера,
 калвинисти, 47, 49, 50
 Емилија Челебија, турски географ
 и путописац из XVII а., 10
 Ејалет, провинција, покрајина, 10,
 29
 Егзарх, патријархов намјесник, 15
 Европа, 6, 44
 Европска Турска, 9, 43
 Експлоатација, искоришћавање, 41
 Енглези, 49
 Епидемије (заразе), 13, 19, 24, 28,
 39
 Емиграција, види исељавање
 Еуген Савојски, аустријски војско-
 вођа, 15
 Жеиче, мјесто, срез у Средњој
 Босни, на ријеци Босни, 5, 22,
 40, 41, 46, 49, 52, 53
 Жидови, види Јевреји
 Жигмунд (Сигмунд), краљ угар-
 ски и њемачки цар (1387—1437),
 6
 Жумберак, планински крај изме-
 ђу Хрватске и Крањске, 14, 15
 Жупа, жупанија, већа област, 5, 9
 Жупан, управник жупе (жупани-
 тије), 3, 5
 Жупањак (Дувно, Томиславград),
 40, 46
 Заблаће, село код Кључа у Босни,
 24
 Завидовићи, мјесто, срез, у Босни,
 на ушћу Криваје у р. Босну, 52,
 60, 62
 Завнобих, засједање Антифаши-
 стичког вијећа народног ослобо-
 ђења Б. и Х., 56
 Загорје херцеговачко, карсна о-
 бласт у Источној Херцеговини
 (Билеће, Гацко), 46
 Загора (Загорје), далматинска кар-
 сна област у Сјеверној Далмаци-
 ји, 9, 17
 Загреб, 4, 10, 12, 13, 29, 37, 44
 Загребачка Гора, Медведница,
 планина сјеверо-западно од За-
 греба, 20

- Зајим, посједник ленског добра, 9
 Западне Стране, средњевјековна област у Западној Босни, 4, 5
 Захум, Захумље, стара област од р. Цетине до р. Неретве, 4, 5
 Звечај, рушевина града Хрвоја Вукчића, на обали Врбаса, сјеверно од Јајца, 8
 Зворник, мјесто, каза, срез у Источној Босни, на Дрини, 5, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 53, 60—62, 64
 Зворнички санџак (зворнички округ), 10, 11
 Згошћанин Јуре фра, 17
 Зетина, мјесто, каза, срез у Средњој Босни на р. Дрини, 4, 12, 22, 40, 41, 52, 58—61, 62
 Зетска бановина, 52, 53
 Зетска област, Зета, 10, 20
 Зијамет, земља дати војницима на уживање (годишњи приход преко 20.000 акчи), 9
 Зрмања, ријека у Сјеверној Далмацији, 4
 Зулуми, терор, 13, 20, 24, 26

 Изборне комисије у НРБиХ, 60
 Извршни одбори среских и градских нар. одбора у НРБиХ, 58, 59
 Идаре меџис (вилајетски управни савјет), 12
 Избјеглице, 13, 14, 27, 46, 47
 Илири, 3
 Илић Грга фра, 26
 Илић Јовица, српски свештеник, вођа устанка у Бос. Посавини 1834 године, 16
 Илица, бања код Сарајева, VI реон Сарајева, 61
 Исељавање, исељеници, 13—18, 21—23, 25, 41—51, 54—56, 64, 65
 Испостава (експозитура), административна јединица, 40, 52
 Истра, покрајина на сјеверном крају Јадранског Мора, између
- Тршћанског и Кварнерског залива, 20
 Италија, 14

 Јабланица, мјесто у коњачком срезу, на путу између Мостара и Коњица, 5
 Јадранско Море, 20
 Јајце, мјесто, каза, срез у Босни, на Врбасу, 5, 8, 12, 22, 23, 40, 46, 52, 53, 59, 60, 62
 Јајачка бановина, 8
 Јаничари, 9, 18, 24
 Јевреји (Жидови), 25, 28—35, 37, 38, 42, 49, 50, 64, 65
 Језеро, мјесто, каза у Босни, на р. Језеру, притоци Пливе, 5, 8, 12
 Јеленић Јулијан фра Др. књижевник и историк, 26
 Јеремић Ристо Др. научник, 19
 Јиречек Константин Др. научник, 4, 18
 Јован пећки патријарх (1759—1771), 16
 Југославија, Краљевина, 22, 52, 54, 55
 Југославија, Федеративна Народна Република 55, 56, 57, 58, 63—65
 Јукић Иван Фрањо фра, књижевник и културни радник, 10, 12, 27, 29, 30, 32, 61
 Јуришић Никола, хрватски јунак и војсковођа (1490—1545), 14

 Каваз, тјелохранитељ, 29
 Катастар, попис земљишта, 9
 Кадија, судија, нижи управни чиновник за вријеме Турака, 11, 12
 Кадилук, судско и управно подручје за вријеме Турака, 11
 Каза, нахија, срез, административна јединица, 11, 12
 Кајмекам, управник казе (среза), 11, 22
 Кајмекамија, округ, административна јединица, 11, 12
 Калај Вењамин, угарски држав-

- ник (1839—1903) и управник БиХ. (1882—1903), 42
- Калиновик, мјесто, испостава, срез у Источној Босни, 5, 40, 52, 60
- Каменград, мала тврђава код Старог Мајдана, 24
- Канада, покрајина у Сјеверној Америци, 14, 55
- Кандијски рат (Критски рат), 14
- Капетан, управник капетаније (жупе, нахије), 9—11, 24
- Капетанија, мања административна јединица (нахија), 10, 11
- Канџи-баџа, надкоморник, 10
- Каравласи (Румуни), 29
- Кардинал Иван, папин легатор у Босни, 25
- Карловачки мир, уговор између Турске и њезиних противника 1699 године, 8, 9, 15
- Карловачки генералат, 15
- Карсин предјели, 13, 17—19, 44, 55
- Католици у Босни и Херцеговини, 15, 22, 28—39, 42, 45—50, 53—55, 61, 62
- Келти, 3
- Кинам, византиски писац из XII в., 4
- Киперт, Хајрих, картограф, 30—32, 34, 35
- Кисељак, мјесто, срез и бања код Високог, 22, 24, 60
- Кладањ, мјесто, каза, срез у Источној Босни, 11, 22, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62, 64
- Клаић Вјекослав Др. историк, 37, 38
- Клис, град и тврђава код Сплита, 5, 8, 12, 28
- Клишки санџак, 10
- Кључ, мјесто, срез, тврђава, каза (Сјеверо-Западна Босна), 12, 23, 24, 40, 43, 45, 52, 60, 62
- Кметске прилике, кметски односи, 13, 18, 19, 44
- Кнежевић Антун фра-Бошњак, историк, 6
- Кобањ Босански, село на Сави код Пријавора, 8
- Ковачевић Томо, културни радник, 27, 31, 32, 36, 37
- Ковачевић Стојан, вођа устанка у Херцеговини 1882 године, 43
- Козарац, мјесто, каза, испостава код Приједора у Босни, 5, 12, 23, 40, 52
- Колацин, мјесто, срез у Новопазарском санџаку, 12, 40
- Колера, 19, 39
- Колоније, колонисти, колонијални режим, колонијално ropство, 41, 43, 44, 47, 48, 65
- Конавли, жупа између Дубровника и Боке Которске, 6
- Конзул, претставник стране државе, 12, 27, 32, 33, 35
- Комотин, средњовековна тврђава недалеко од Јајца, 8
- Константин VII Порфирогенит, византиски цар (911—959), 4, 6
- Коњин, мјесто, каза, срез у Сјеверној Херцеговини, 5, 12, 22, 23, 40, 44, 52, 53, 60—62
- Коњушар, 10
- Контролна комисија као управна јединица у НРБиХ, 58
- Коприччевић Јосип, 10
- Корјенићи, мјесто и предео у Херцеговини код Требиња, у сред. вијеку жупа Врм, 12, 40
- Корчула, острво у Јадранском Мору, 4
- Косово Поље 19, 20, 22, 23
- Костајница Бос. мјесто, испостава, срез у Босни, на Уни, 9, 13, 40, 52
- Котар (срез), административна јединица, 40
- Котор, град у дну Бококоторског Залива, 4
- Котор-Варош, мјесто, срез, у Босни, на р. Врбањи, 5, 40, 45, 52, 60, 62

- Крајина Неретљанска**, 5
Крајина Хрватска (Приморска), 14, 15
Крајина Босанска, сјеверо-западни дио Босне, 10, 11, 13, 16, 21, 33, 37, 43, 46—49, 62
Крањска, највећа словеначка област у НР Словенији, 14, 15, 20
Крешево, град, испостава у Средњој Босни, 4, 40, 52
Крешевљакровић Хамдија, историк, 11
Кривошије, планински карсни крај сепрозападно од Боке Которске, 19
Криваја, десна притока Босне, 21
Крмчаја, врста пореза под Турцима, 28
Крстац, планина изнад Боке Которске, 19
Крупа, град, испостава, срез у Босни, на Ули, 6, 8, 12, 13, 23, 40, 41, 45, 52, 60, 62
Кршћани, католици, 29
Крчки (или лички) санџак (округ), 10
Куга, 19, 24, 36, 37, 39
Кулен Вакуф, град испостава у Западној Босни, 40, 52
Купа, ријека у Хрватској, 20
Купрес, мјесто, испостава у Босни код Бутојна, 4, 5, 40, 52
Курило (Петрово Село), село у околини Дубровника, 6
Куринешки Бендикт, путописац, 6, 10, 24

Лаетна, мјесто источно од Требиња, 5
Ланџа, лијева притока Босне, 4, 21, 53
Лавшанин Никола фра, летописац, 18
Лено, посјед дат на уживање, 9, 10
Лепеница, десна притока ријеке Фојнице, 4

Ливач, средњовековни град у Сјеверној Босни, 8
Ливно, град, каза, срез у Западној Босни, 4, 5, 12, 17, 22, 40, 46, 52, 53, 60—62
Лива, жупанија у Хрватској, 19, 20, 46
Лички (Крчки) санџак (округ), 10
Лички срез (широкобрдски), западно од Мостара, 60, 62
Лопаре, мјесто, срез у Сјеверној Босни, 26
Лорковић Младен Др., 26
Лимес, граница, 4

Љубиње, мјесто, каза испостава, срез у Херцеговини, источно од Неретве, 5, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 64
Љубушки, град, каза, срез у Херцеговини, западно од Неретве, 5, 12, 23, 40, 44, 46, 52, 53, 60, 62

Маглај, град, срез у Босни на р. Босни, 5, 12, 22, 23, 40, 45, 52, 60, 62
Мађари, 4, 41, 47, 49, 50, 54—56, 65
Мађарска, види Угарска
Мајдан Стари, мјесто, испостава, нахија, између Санског Моста и рудника Љубије, 12, 23, 40, 52
Мајевица, планина у Босни, сјевероисточно од Тузле, 5
Макарска, варош на обали Јадранског Мора, 19
Македонци, 61
Маникеји-Патарени, 25
Маравић Маријан, бискуп босански у XVII вијеку, 25, 27
Мартолози, хришћани крајиници који су бранили државне границе, 24
Масареки (Масарецхи) Петар, надбискуп барски и папски визитатор у првој половини XVII в., 25—27
Матија Корвин, краљ угарски (1458—1496), 8, 15

- Маурер Франц, немачки путописац, 35
- Махала, градски рејон, кварт, дио општине, 10, 12, 40
- Међе, границе, 4, 5, 8, 9
- Међуречје, област између Пиве и Таре, 47
- Мектубеци, управних вилајетске канцеларије, 12
- Мешибеговић Ибрахим паша, санџакбег клишки, 28
- Метанастазичка кретања, 13, 17, 20
- Метежи и буне, 13, 16, 18, 21, 27, 33, 37, 39, 42, 43, 46, 47, 65
- Метохија, пространа плодна котлина у горњем дијелу Бијелог Дрима, 20—23
- Мехмед, син Мустајбега, клишког санџакбега, 28
- Меџлис, вијеће, 12
- Меџлискебири, велико управно вијеће, 12
- Миграције, сеобе, 13, 14, 16—23, 41, 65
- Министарства у НРБиХ, највише управне власти, 57
- Митровица Косовска, варош и среско мјесто на Ибру, 10, 19, 24
- Мјесни народни одбори у НРБиХ, 57, 58
- Мљет, острво у Јадранском Морју, 4
- Мљечани, Мљечани, 9
- Мљеци, (Венција), 8, 14
- Модрича, мјесто, испостава, каза у Сјеверној Босни на р. Босни, 5, 23, 60, 62
- Модричанин Шимо фра, 17
- Морана, ријека у Србији, десна притока Дунава, 20
- Мостар, град, каза, срез, округ, област у Херцеговини, на Неретви, 5, 12, 23, 32, 40, 46, 52, 53, 58—62
- Мостарски санџак (округ), 11, 12, 40
- Мостарски викаријат (католички), 32
- Мостарски вилајет, везирлук, област, покрајина, 11, 29—33
- Мренска област, жупа у Сјеверозападној Босни, 4
- Мршаве и неплодне године као популациони фактор, 44
- Мркоњићград (Варџар Вакуф), град, срез у Средњој Босни, на Врбасу, 52, 60, 62
- Мудир, управник казе, среза или испостава, 11, 12
- Мудирлук, Мудират, срез, каза, испостава, 11
- Муктар, старјешина општине (џемата), 12
- Муктубеци, директор канцеларије, 12
- Мула, највећи судија, 10
- Муселим, управник нахије, жупе, среза, 9—11
- Муслимани, 22, 25, 27—39, 42—50, 53—55, 61—65
- Мустајбег, клишки санџакбег, 28
- Мутесариф, управник санџака (округа), 12
- Мухасебени, директор финансија, 12
- Мухурдар, печатник, 10
- Наиб, замјеник судије, 11
- Намет, порез, 13, 20, 24
- Народна Република БиХ, 55—63
- Народноослободилачка борба, 55, 56, 63
- Народноослободилачка војска, 63
- Народна скупштина НРБиХ, 57
- Народни одбори мјеста, општина, градова, срезова, округа, градских реона и градских насеља као административне јединице и органи државне власти у НР БиХ, 57
- Насељавање, 20, 41
- Насиља и прогони, 13, 20
- Нахије, срез, жупа, 9, 11
- Невесинје, мјесто, срез у Источ-

- ној Херцеговини, 5, 12, 23, 40, 44, 45, 52, 60, 62, 64
- Неретва**, ријека у Херцеговини, утиче у Јадранско Море, 4, 5, 14, 19, 21—23, 53
- Неретва**, мјесто, каза у Горњој Херцеговини, 12
- Неретљанска Крајина**, 5
- Неретљанска нахија**, 23
- Неретљанска област**, 4
- Неродне године (гладне године)**, 13, 17, 18, 39, 44, 55
- Несефарди** (види Ашкенази)
- Низам**, редовна турска војска, 29
- Никшић**, град у Црној Гори (прије у Источној Херцеговини), 12, 40
- Нијемци**, 41, 47—50, 54—56, 65
- Нова Варош**, мјесто у изворишту Лима (Новопаз. санџак), 12, 40
- Новакровић Стојан**, историк, 10
- Нови (Херцег Нови)**, град у Боки Которској, 4
- Нови (Босански Нови)**, мјесто, каза, срез у Босни, на Уни, 9, 12, 23, 33, 40, 43, 45, 52, 60, 62
- Нови Пазар**, варош и среско мјесто у Новопазарском санџаку, 12, 24, 40
- Новопазарски санџак**, област између Србије и Црне Горе, наставак Босне, 10, 11, 12, 20—23, 28—30, 32—35, 38, 40, 63
- Њемачка**, 41, 43, 44, 49, 65
- Обласне народно-ослободилачке скупштине у НРБиХ**, 52, 56, 57, 59, 62, 64
- Области**, административне јединице, 52, 56, 57, 59, 62, 64
- Ограмић Нико**, бискуп босански, 17
- Одбори општина у НРБиХ**, 61
- Одвођење становништва у ропство и на ратиште**, 13, 14, 15, 21, 24
- Окружне скупштине**, 57
- Окружни народни одбори**, административне јединице, 57
- Округ**, административна јединица, 40, 45, 52, 56—60
- Окупација**, 7, 13—15 (турска), 16, 41, 42, 44, 46, 49, 50, 65 (аустроугарска), 56 (за вријеме рата 1941—45)
- Олово**, мјесто, испостава у Источној Босни (прије рудник олова), 40
- Омерпаша**, босански везир (1850—1852), 11
- Омин**, варошица на ушћу Цетине и Јадранско Море, 19
- Општина**, административна јединица, 40, 56, 57, 60
- Општински савјети**, 12
- Ослободилачки рат** (1941—1945), 56
- Османлије**, становници Турске, 37
- Остали народи и вјере** (при попису становништва), 29, 35, 37, 46—50, 53—55, 65
- Острожац**, нахија, варош са тврђавом на лијевој обали Уне, западно од В. Крупе, 6, 8, 15, 30
- Оџак**, мјесто, испостава, срез у Сјеверној Босни, 5, 40, 52, 60, 62
- Панонија**, Панонска Низија, за доба Римљана провинција између Саве и Дунава, 17
- Патријарх Јован пећки** (1759—1771), 16
- Патарени**, богомили, 24, 25
- Паша**, управник округа (санџака), 9
- Пејановић Ђорђе**, културни радник, 10, 24, 63, 64
- Пељешац**, полуострво на источној страни Јадранског Мора (пред ушћем Неретве), 4
- Перчићлија**, аустриски војвода из краја XVII вијека, 15
- Петерман**, географ, 34

- Петровац Бос.**, мјесто, каза, срез у Сјеверо-западној Босни, 6, 12, 23, 40, 41, 45, 49, 52, 60, 62
- Петрово Село (Курило)**, село у околини Дубровника, 6
- Пећ**, варош и сједиште патријаршије, (1557—1766), 16
- Пећи**, мјесто код Бос. Грахова, 15
- Пехарник**, 10
- Печалбари**, 17
- Пештер**, карсна висораван јужно од Сјенице, Новопазарски санџак, 20
- Пива**, састанница Дрине, 4, 5
- Пивљанин Бајо**, хајдучки вођа из XVII вијека, 16
- Пленум народних општина (општина) у НРБиХ**, 59
- Плина**, притока Врбаса, 4
- Плина**, жуна, 4
- Пљачке и насиља**, пљачкашки походи, отимачине, 13, 14, 20
- Пљесња**, варош у Новопазарском санџаку, 12, 18, 40
- Појереништва као управне јединице у НРБиХ**, 58, 59
- Површина БиХ**, за вријеме самосталности, Турске, Аустрије, Кр. Југославије и НРБиХ, 4, 5, 12, 56
- Подриње**, област око Таре, Пиве и Горње Дрине (до Ринеграда), 4, 5, 13, 15, 19, 22, 64
- Подравље**, мјесто у Загори (Далмација), 17
- Пожареначки мир**, склопљен између Аустрије и Турске (1718 године), 8, 9, 15
- Пожењки санџак (у Славонији)**, 10
- Пољаци**, 41, 47, 49, 50, 54, 65
- Пописи становништва**, 26, 28—39, 41, 45—48, 50, 54, 55, 61
- Попово Поље**, у Јужној Херцеговини, 5
- Популација (становништво, популарно стање, прилике)**, 5, 6, 13, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 28—39, 44, 50, 54, 55, 64, 65
- Порези, данци**, 18, 30, 44
- Посавина Босанска**, босанска низија поред Саве, 13, 15, 16, 21, 33, 47, 48, 62
- Посушје**, мјесто, испостава, срез у Западној Херцеговини, 40, 52, 60
- Почитељ**, мјесто, каза у Херцеговини, на Неретви, 12, 22
- Православни у Б. Х.**, 22, 23, 28—39, 42, 45—50, 53—55, 61, 62
- Праг (Златни)**, главни град Чешке, 13
- Прача**, притока Дрине, 21, 53
- Прача**, мјесто, испостава у Средњој Босни, на р. Прачи, 5
- Првобитна Босна**, види Босна као област
- Прелог Милан Др.**, историк, 8, 11
- Преселовање становништва**, 13, 15, 17
- Пресидјум Народне скупштине у НРБиХ**, 57
- Прибој**, варошница и среско мјесто на Лиму, 24
- Призрен**, град и среско мјесто на сз. Шар-Планине, Црна Гора, 20
- Приједор**, град, каза, срез у Босни, на Сани, 5, 12, 13, 33, 40, 45, 52, 59—62
- Пријеполје**, среско мјесто на Лиму, Црна Гора, 12, 40
- Приморје**, далматинско, 3, 4, 6, 8, 13, 18
- Приморска бановина**, 52, 53
- Приморска (Хрватска) Крајина**, 14
- Принц Баденски**, аустријски војсковођа, 15
- Принц Савојски Еуген**, аустријски војсковођа, 15
- Прираштај становништва**, 5, 18, 19, 21, 33, 34, 36, 37, 39, 42, 45, 47—50, 54, 55, 63, 64
- Пријавор**, мјесто, срез у Сјеверној Босни, 40, 41, 43, 45, 48, 49, 52, 60, 62

- Прогони и насиља, као популациони фактори, 16, 25, 43, 65
- Прозелитизам, претјерано ревностан рад на обраћању у вјеру, 42
- Прозор, мјесто, каза, срез у Босни, у области ријеке Раме, 5, 12, 40, 44, 46, 52, 53, 60, 62
- Пролог, висораван на Динари, западно од Ливна, 19
- Прусац, село и тврђава на Врбасу, у јајачком срезу, сјеверозападно од Бугојна, 24
- Пурачић, мјесто, испостана у Босни, у близини Тузле, 5
- Равни Котари, област између Крке, Буковине и Јадранског Мора, 49
- Раино, мјесто источно од ушћа Неретве у Јадранско Море, 22
- Радонић Јован Др, академик и историк, 4, 14, 18
- Рама, десна притока Неретве, 4, 5, 8, 21
- Рама, област, предно у сливу ријеке Раме, 5, 17
- Рама, мјесто, каза на ријеци Рами (Прозор), 12
- Рамска католичка жупа, 17
- Рамчанин Јозо фра, 17
- Ракитно, село код Љубушког, 17
- Расељавање, присилно пресељавање, 13, 15, 17
- Распоређај станишних, 22, 23, 45, 53, 61
- Ратовање, ратни походи, ратни метежи, 13, 15, 18, 27, 46
- Рачки Фрањо Др, историк и академик, 25, 28
- Рашка, средњевковна Србија, 10, 18, 20
- Републиканска Планска комора НРБиХ, 57
- Републиканска Контролна комисија НРБиХ, 57
- Реформе, 18
- Рим, 17, 25, 26
- Римљани, 3
- Робље, пијаца робова, 14
- Рогатица, град, каза, срез у Источној Босни, 5, 23, 24, 40, 45, 47, 52, 60, 62, 64
- Роскијевић Јохан, аустриски генералштабни мајор, 36, 38
- Румелија, област између планине Родопе, Балкана и Странце, 9, 13
- Румуни, 29, 49
- Руси, 49
- Русија, 9, 14
- Русини, Малоруси, Украјинци, 41, 47, 48, 49, 54, 65
- Русо, француски конзул у Босни, 35
- Сана, десна притока Дунава, 4, 5, 8—10, 20—23, 53
- Савјети народних одбора општина у НРБиХ, 59
- Санска бановина, 53, 55
- Саке Карл, њемачки путописац, 35
- Сана, десна притока Уне, 5, 21, 53
- Санска Мост, мјесто, срез у Сјеверозападној Босни, на р. Сани, 40, 45, 52, 60—62
- Санска жупа, у Сјеверозападној Босни, око ријеке Сане, 4
- Санџак, округ, више каза заједно, 9—12
- Санџакбег, управник санџака, 9, 11
- Сарајево, мјесто, срез, округ, област, санџак, град, 4, 8, 10, 11, 18, 20, 23—25, 27, 30, 40, 44—49, 52, 57—63
- Сарајевско Поље, 3, 21
- Саси, германско племе, 64
- Свингтовски мир, склопљен у Свингтову између Турске и Аустрије 1791 г, 9
- Свјетски ратови, 43, 52, 65 (први), 65 (други)

- Себислав, босански бан (кнез У-
соре), 25
- Сеобе, сељена, миграције, 13, 14,
15—18, 20—23, 41, 65
- Сент Мери Е., француски путо-
писац, 35
- Сен, град на Хрватском Примор-
ју, 6
- Сењско Приморје, 15
- Сердари-екрези, управник бе-
глербеглука од Румелије, 9
- Сефарди, шпански Јевреји, види
Јевреји
- Сигисмунд, краљ угарски и цар
њемачки (1387—1437), 6
- Силахдар, чувар оружја, 10
- Сјетина, варошица у Новопазар-
ком санџаку, 12, 20, 40
- Скадар, град на Бојани, 16
- Скадарско Језеро, 10
- Скопље, град на р. Вардару, 8
- Скопље Доње (Доњи Вакуф), мје-
сто на Скопском Пољу, 12
- Скопски санџак, округ са Доњим
Скопљем као средиштем, 8
- Соко (код Пливе), средњевјеков-
ни град на Врбасу, 8
- Славонија, предно између Саве и
Драве, 6, 8, 10, 13—22, 27, 44, 46,
65
- Словени, 3, 61, 65
- Словинска Крајина, 15
- Словенци, 49, 50, 61
- Словаци, 49, 50, 61
- Соколан, мјесто, срез у Источној
Босни, 60, 62
- Соли, босанска жупа у Источној
Босни, 4, 5, 15
- Социјалистички режим, поредак у
НРБиХ, 56, 58
- Спахија, поседник ленског до-
бра, 9
- Сплит, 19
- Спреча, десна притока Босне, 5,
21, 53
- Србац, мјесто, срез у Сјеверној
Босни, код Пријавора, 60, 62
- Срби, 22, 24, 28, 42, 43, 46, 47, 49,
50, 54, 61, 63, 65
- Србија, 4, 6, 13, 14, 16, 17, 19—22,
27, 29, 36, 43, 44, 46, 49
- Сребреник, средњевјековна тврђа-
ва између Грачанице и Тузле, 8
- Сребреничка бановина, Сребре-
ничка област, око Сребреника,
између Спрече и Саве, 6, 8
- Бребреница, мјесто, каза, срез у
Источној Босни, 5, 12, 23, 40, 44,
45, 52, 53, 60, 62, 64
- Срез (котар), административна је-
диница, 40, 41, 44—46, 49, 52, 53,
56—60, 62
- Сријем, област у углу између Са-
ве и Драве, 16, 18, 19, 27, 55
- Среске народне скупштине, Сре-
ски народни одбори у НРБиХ,
57
- Среска пијећа у НРБиХ, 61
- Српска племена, 3, 6
- Српско-аустријски рат, 43
- Српско-турски рат, 43
- Стари Мајдан, види Мајдан Ста-
ри
- Стјепан II Котроманић, босански
бан (1324—1353), 4
- Станојевић Станоје Др, истори-
чар, 4
- Стои, град на Стонском Рту, Ју-
жна Далмација, 6
- Столан, мјесто, каза, срез у Сред-
њој Херцеговини, на р. Брега-
ви, 5, 12, 23, 40, 44, 46, 52, 53, 60,
63, 64
- Странци, недомашње становништво,
41, 42, 45, 46, 51, 54, 56, 65
- Субаша, управник нахије, среза,
жупе, 9, 11
- Сулејман II Величанствени, сул-
тан (1520—1566), 24
- Султан, цар, владар турске држа-
ве, 12
- Сутјеска, мјесто у Средњој Бо-
сни, сједиште франевачког ма-
настира, 26
- Суторина, предео на западној

- страни Боко-которског залива између Требиња и Боке Которске, 9, 47
- Суша, (као популациони фактор), 17, 55
- Сућ, мјесто у Загори (Далмација), 17
- Табор, турска војничка јединица (око 1.000 војника), 29
- Тајнер Аугустин, историк, 13
- Талијани, 49, 64, 65
- Танзимат, реформе, послје хатишерифа 1839 године, 29
- Тара, саставница Дрине, 4, 5
- Таслица, види Пљевља,
- Тахир-паша, босански везир (1847—1850), 28
- Твртко I, бан и краљ босански (1353—1391), 4, 5, 6, 65
- Темел Густав, капетан, аустријски конзуларни чиновник у Босни, 9, 10, 12, 23, 27, 30, 31, 33—35, 65
- Терор, страховлада, 19, 20, 24, 42, 43, 49, 65
- Теслић, мјесто, испостава у Средњој Босни, на р. Усори, 60—62
- Тескередибаша, шеф канцеларије за издавање пасоша, 10
- Тешањ, мјесто, каза испостава у Босни, на р. Босни, 5, 8, 12, 22, 23, 40, 41, 46, 52, 60, 62
- Тимар, земља дата на уживање војницима (годишњи приход до 20.000 акчи), 9
- Тимар-дефтердар, претсједник коморе за подјеливање ленских добара, 10
- Тимар-хџаја, шеф канцеларије коморе за подјеливање ленских добара, 10
- Тобџије, артиљерија, 29
- Томаш Стјепан, краљ босански (1443—1461), 6, 25
- Томиславград (Дубно) мјесто, каза, срез у Западној Босни, 52, 53
- Травник, мјесто, каза, срез, округ, санџак у Средњој Босни, на р. Ланци, 4, 11, 12, 22, 23, 29, 40, 46, 52, 53, 57—62
- Травничка област, 52
- Травнички везирлук, 11, 29—33
- Травуница, област између Дубровника и Котора, 4, 5
- Требињат, десна притока Неретве, 4, 53
- Требиње, мјесто, срез, санџак у Источној Херцеговини, на р. Требишњици, 5, 12, 23, 32, 40, 44, 45, 52, 60—62, 64
- Требињска област, 10
- Требињски викаријат, 32
- Требишњица, пограница у Херцеговини (пограници у Попову Пољу), 5, 53
- Трговиште, мјесто код Рожаја (Новопаз, санџак), 12, 40
- Трново, мјесто, испостава код Сарајева, 40, 52
- Троглав, планина на босанско-далматинској граници, 22, 23
- Трет, 20
- Трусина, карсна висораван југоисточно од Невесиња, 47
- Туга, коњски реп, 9
- Тузла, мјесто, срез, округ, област у Босни, на р. Спречи, 5, 40, 45, 52, 57, 58—62
- Тузла Горња, мјесто, каза, 11, 23
- Тузла Доња, мјесто, каза, 11, 23
- Тузличанин Буро фра, 17
- Турска, 9, 14, 16, 21, 22, 43, 44, 46, 47, 49
- Турска владавина, турске власти, турски режим у БиХ, 8—39, 40, 41, 45, 50, 65
- Турци, 6, 8, 9, 14, 15, 17—21, 24, 25, 27, 34, 49, 64, 65
- Убрусар, 10
- Угарска, угарске земље, 8, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 41, 50, 65
- Укрина, десна притока Саве, 21, 53

- Улог**, мјесто, испостава код Невесиња (у Херцеговини), на Г. Неретви, 40, 47, 52
- Уна**, десна притока Саве, 7, 8, 10, 20, 21, 23, 53
- Унац**, притока и саставница Уне, 14, 15, 19
- Усора**, област у Сјеверној Босни, 4—6, 8, 15, 25
- Усора**, ријека, притока Босне, 21
- Усељивање**, 25, 41, 55
- Ускоцке**, жупа у Средњој Босни, 8
- Усревбеџ**, турски намјесник у Босни (1512, 1520—1540), 16
- Устав НРБиХ**, 57
- Уставотворна скупштина НРБиХ**, 57
- Устаници**, немири, буње, 13, 16, 18, 21, 27, 33, 37, 39, 42, 43, 47, 65
- Федерална Народна Република БХ**, 55—58, 63—65
- Федеративна Народна Република Југославија**, 55—57, 61, 63
- Фердинанд I**, краљ угарски и цар аустриски (1527—1564), 15
- Фердинанд II**, цар аустриски (1619—1637), 26
- Феудални режим**, 65
- Фојница**, мјесто, срез, каза, испостава у Средњој Босни, 4, 11, 23, 40, 46, 52, 53, 62
- Форнита** (рајнска), новац, 15
- Фоча**, мјесто, срез, санџак у Источној Босни, 5, 11, 12, 23, 40, 45, 47, 52, 60, 62, 64
- Францевачке католичке жупе**, францевачки никаријати, Францевци, 17, 31
- Французи**, 49
- Француска**, 44, 49, 55
- Хазнадар**, благајник, 10
- Хазнадефтердар**, шеф финансије, 10
- Хајдуци** (хајдучија), 16
- Хас**, државна земља за вријеме Турака, 9
- Харач**, порез, 28
- Хатишериф**, закон од 1839 године, 29
- Хвар**, острво у Јадранском Мору, 4
- Херцег Стјепан Вукчић**, господар Херцеговине (1435—1466), 8
- Херцеговина** (Хумске земље), 10, 11, 16, 18, 20, 21, 23, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38
- Херцеговачки вилајет**, 12
- Херцеговачки санџак**, округ, 10, 11
- Херцеговачки везирлук**, 11, 33
- Хрвати**, 22, 28, 47, 49, 50, 54, 61, 63, 65
- Хрватска**, 3, 6, 8, 9, 13—17, 19—22, 27, 44, 46, 65
- Хрватска племена**, 3, 6
- Хришћани**, присталице Христове вјере (каткада и само православни), 30, 31
- Хрман**, православни манастир на босанско-далматинској граници, 15
- Хум**, област од Дубровника на сјевер до Горње Неретве, 4, 5, 6
- Хумац**, мјесто на р. Требижату (Западна Херцеговина), 4
- Хумске земље**, Херцеговина, 5, 8
- Хутово**, у Херцеговини, 11
- Ћехаја-бег**, шеф администрације, 10
- Ђоровић Владимир Д-р**, историк, 4
- Цазин**, мјесто, каза, срез у сјеверозападном углу Босне, 8, 12, 15, 30, 40, 43, 45, 52, 60, 62
- Цариград**, 24
- Цвијић Јован Д-р**, академик, историк и географ, 17, 19, 21
- Цетина**, ријека у Средњој Далмацији, 4
- Церибаша** (черибаша), вођа започињачког одреда војника, 9
- Цернички санџак**, у Славонији, западно од Пожеге, 10

- Цигани, скитинички народ пореклом из Индије, 25, 28—35, 37, 50, 65
- Црна Гора, 6, 10, 13, 16, 20, 21, 23, 28, 29, 32, 34, 35, 37, 40, 43, 46, 47, 49
- Црногорци, 61
- Chaumette des Fossés, француски конзул у Босни, 26, 27—29
- Чајничче, мјесто, каза, срез, испостава у Југоисточној Босни, 11, 23, 40, 44, 45, 53
- Чапљина, мјесто, срез, у Јужној Херцеговини, на Неретви, 4, 5, 52, 60, 62
- Чаушлар-ага, земаљски маршал, 10
- Чергаци, 29
- Черибаша, капетан, 9
- Чеси, 41, 47, 49, 50, 54, 61, 65
- Чичић Августин фра Д-р, књижевник, 17
- Џемат, општина, административна јединица, 10, 12
- Шамац Бос., мјесто, испостава, срез у Сјеверној Босни, на р. Босни, 40, 52, 60, 62
- Шомет де Фосе (Chaumette des Fossés), 26, 27—29
- Шибеник (Далмација), 19
- Широки Бријег, мјесто, срез у Херцеговини, западно од Мостара, 60, 62
- Штајерска, 20
- Шинарчић Андрија фра, босански бискуп, 17
- Шумадија, дио Србије, 16, 18, 20
- Шура, савјетодавно тијело при вежиру, 11
- Шурмин Буро Д-р, књижевник, 4

Ш т а м а

ГРАФИЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ „АКАДЕМИЈА“
Београд, Космајска 28 — Телефони:
20-732 и 24-701. Штампано у 1.200 приме-
рака ћирилицом. Формат 70×100. Садржи
8 штампаних табела. Завршено 10-V-1955

116°

